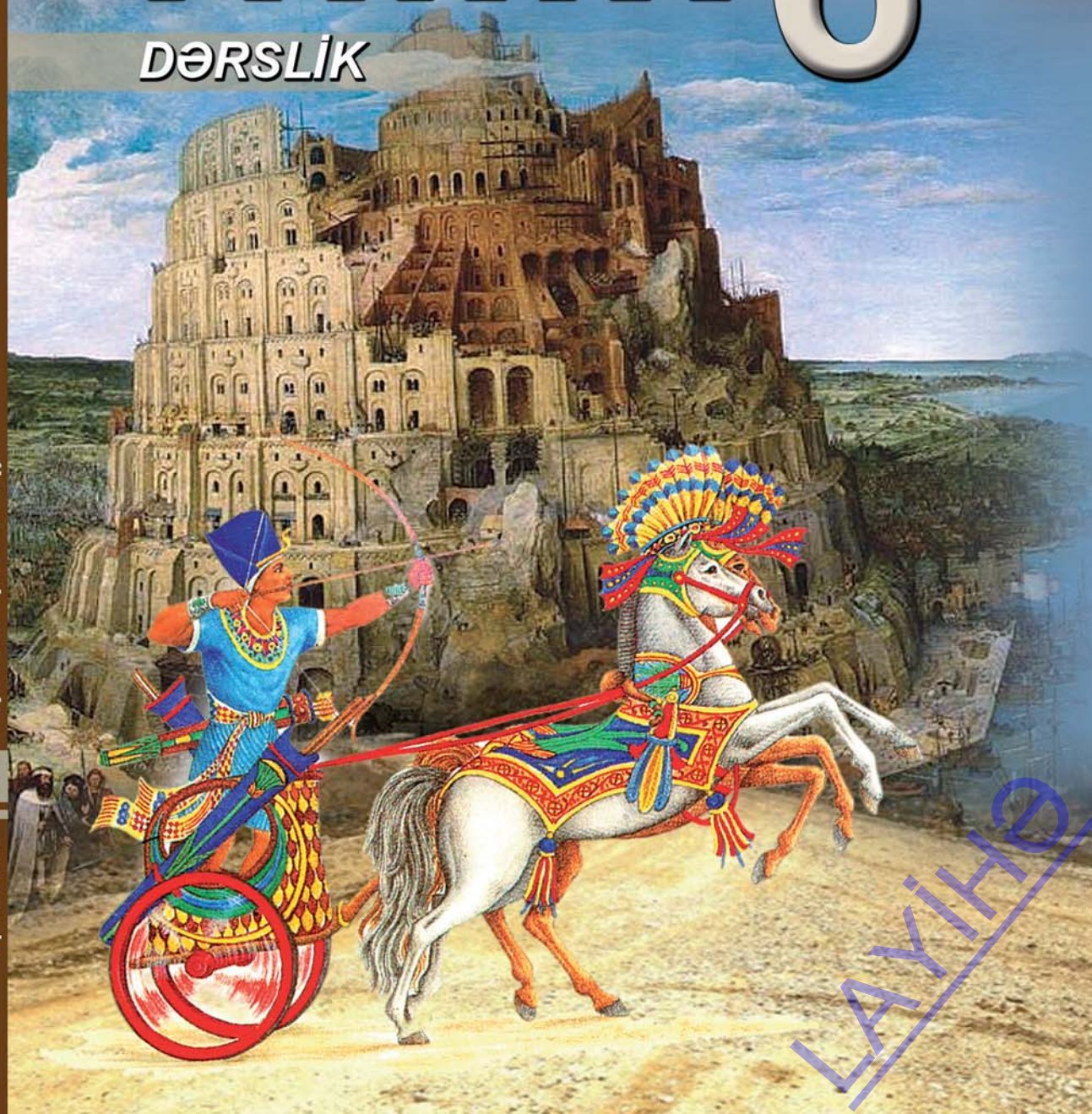

ÜMUMİ TARİX 6

DƏRSLİK

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

LAYIHƏ

VƏLİ ƏLİYEV, İLYAS BABAYEV,
AİDƏ MƏMMƏDOVA

ÜMUMİ TARİX

Ümumtəhsil müəssisələrinin 6-cı sinfləri üçün
Ümumi tarix fənni üzrə
DƏRSLİK

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

**Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International (CC BY-NC-SA 4.0)**

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike
4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trim.s.edu.az
saytında yerləşdirilmişdir. Bu nəşrdən istifadə edərkən
lisenziyanın şərtləri qəbul edilmiş sayılır:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ƏLAVƏ

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

açar sözlər

bilmək maraqlıdır

mətnə aid tapşırıqlar

mətnə aid suallar

sual və tapşırıqlar

ev tapşırıqları

LAYIHƏ

6

ÜMUMİ TARİX

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş7

İBTİDAİ DÖVR

1. İbtidai icma quruluşunun yaranması və inkişafı9
2. İbtidai icma quruluşunun dağılması14

QƏDİM MİSİR VƏ ÖN ASİYA

3. Qədim Misir dövləti.....20
4. Qədim Misirdə mədəniyyət28
5. Qədim şumerlər33
6. Babil dövləti37
7. Finikiya43
8. Assur dövləti49
9. Midiya dövləti54
10. Əhəmənilər dövləti60
11. Parfiya dövləti.....65

LAYIHƏ

QƏDİM TÜRKLƏR. QƏDİM ÇİN VƏ HİNDİSTAN

12. Qədim türklər.....	68
13. İskit dövlətləri.....	73
14. Böyük Hun dövləti	77
15. Qədim Çin.....	82
16. Qədim Hindistan	88

QƏDİM YUNANISTAN

17. Avropada ən qədim dövlət. Qədim yunan şəhər-dövlətləri.....	95
18. Yunanlar işğalçılara qarşı. Afina quldarlıq demokratiyası	102
19. Qədim Yunanıstan mədəniyyəti	108
20. Yunan şəhər-dövlətlərinin tənəzzülü. Makedoniya dövlətinin güclənməsi.....	114

QƏDİM ROMA

21. Qədim Roma respublikasının yaranması	121
22. Respublikanın sonu. Roma imperiyasının yaranması və süqutu.....	130
23. Qədim Roma mədəniyyəti.....	137
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	142

LAYIHƏ

GİRİŞ

Əziz məktəbli!

Siz bu dərsliyi oxumaqla uzaq keçmişə səyahət edəcək, **ən qədim insanların necə yaşadıqlarını, onların həyatının necə və nə üçün dəyişdiyini öyrənəcəksiniz.**

Zaman ölçüləri era, əsr, minillik, qarşılaşacaqsınız. 1 əsr 100 ilə bərabərdir: 10 əsr isə bir minillik deməkdir.

İlləri zaman oxu üzərində yerləşdirsək, 0-dan sağa sayılan rəqəmlər (illər) bizim eradır və o bizim bu günümüzdə qədər gəlib çatır.

0-dan sola sayılan (uzaqlaşan) rəqəmlər isə bizim eradan əvvəli əks etdirir. İllər artdıqca zaman daha da qədimləşir və ən qədim insanın yaranmasına qədər — Paleolit dövrünə qədər gedib çatır.

Dərslikdə siz eradan əvvəl (e.ə.) ifadəsinə tez-tez rast gələcəksiniz. Bəzi mənbələrdə bu ifadə “miladdan əvvəl” şəklində də yazılır.

“Eramızdan əvvəl”, yaxud “miladdan əvvəl” nə deməkdir?

Bizim hazırda istifadə etdiyimiz təqvimdə göstərilən tarix rəvayətə görə, xristian dininin peyğəmbəri İsanın doğum günündən, yəni **miladdan*** başlayır. Bu əsasda miladi təqvim yaranmışdır. İsa peyğəmbərin doğum tarixindən əvvəl baş verən hadisələrdən danışarkən “eradan əvvəl” (e.ə.), yaxud “miladdan əvvəl” ifadəsini işlədirlər. Məsələn, e.ə. 75-ci ildən söhbət gədirsə, bu o deməkdir ki, hadisə İsa peyğəmbərin anadan olmasından 75 il əvvəl baş verib.

Hicri təqvim də mövcuddur. Bu, Məhəmməd peyğəmbərin öz tərəfdarları ilə birlikdə Mədinəyə (Yəsribə) hicrət etməsi (köçməsi) ilə bağlıdır.

* *Milad* — İsanın anadan olduğu il

Yer kürəsində həyatın tarixi milyon ildən artıq bir zamanı əhatə edir. Bəşər cəmiyyəti aşağıdakı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir:

– *ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm.*

Bu dərsləyin köməyi ilə siz ən uzaq keçmişdən eramızın III–V əsrlərinə qədər böyük zaman çərçivəsində Qədim Şərqi və Qərbi qüdrətli dövlətlərinin yüksəliş və tənəzzülünün səbəblərini öyrənəcək, qədim xalqların bizi bu gün də heyran edən mədəni nailiyyətləri ilə tanış olacaqsınız.

İbtidai icma quruluşu										Quldarlıq quruluşu				Feodalizm quruluşu					Kapitalizm quruluşu																			
Minilliklər										Yü z illiklər																												
	100	...	...	...	...	...	...	...	...	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
	Eramızdan əvvəl (e.ə.)										Bizim era (b.e.)																											

İBTİDAİ DÖVR

1. İBTİDAİ İCMA QURULUŞUNUN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

İbtidai insanlar, ulu icma, Daş dövrü, neandertal, “ağıllı insan”, anaxaqanlıqı

İbtidai icma quruluşu çox uzun tarixi dövrü əhatə etmişdir. Yer üzərində ən qədim insanların izləri Şərqi Afrika və Asiyada aşkar edilmişdir. İlk vaxtlar hələ xüsusi bacarıqları olmayan qədim insanlar təbiət hadisələri ilə, aclıq və soyuqla çətinliklə mübarizə aparırdılar. Bu dövrdə istifadə olunan əmək alətləri, əsasən, daşdan olduğuna görə həmin dövrü Daş dövrü adlandırırlar. Alimlər Daş dövründə yaşamış qədim insan skeletinin qalıqlarına əsasən onun xarici görkəminin necə olduğunu müəyyən etmişlər. Qədim Daş dövrü insanların qolları uzun olub dizlərinə çatırdı, sadə işlər görür, meyvə və bitki yığırdılar. Torpağı ucu iti sivri daşla, ucu şiş ağaclarla qazaraq meyvə kökü və s. toplayırdılar. Onlar ilk zamanlar sürü halında (“ulu icma”) yaşayırdılar. Sərbəst danışa bilmirdilər. Lakin qırıq-qırıq səslərlə ünsiyyət yaradırdılar. Təhlükə zamanı qorxu bildirən səslər çıxararaq, bir-birlərini xəbərdar edir və ya köməyə çağırırdılar.

Dəyənək və sivri daşlar ən qədim insanların ilk əmək alətləri idi. *Yığıcılıq və ovçuluq* qədim insanların ilk məşğuliyyəti olmuşdur.

Qədim insan

Daş alətlər

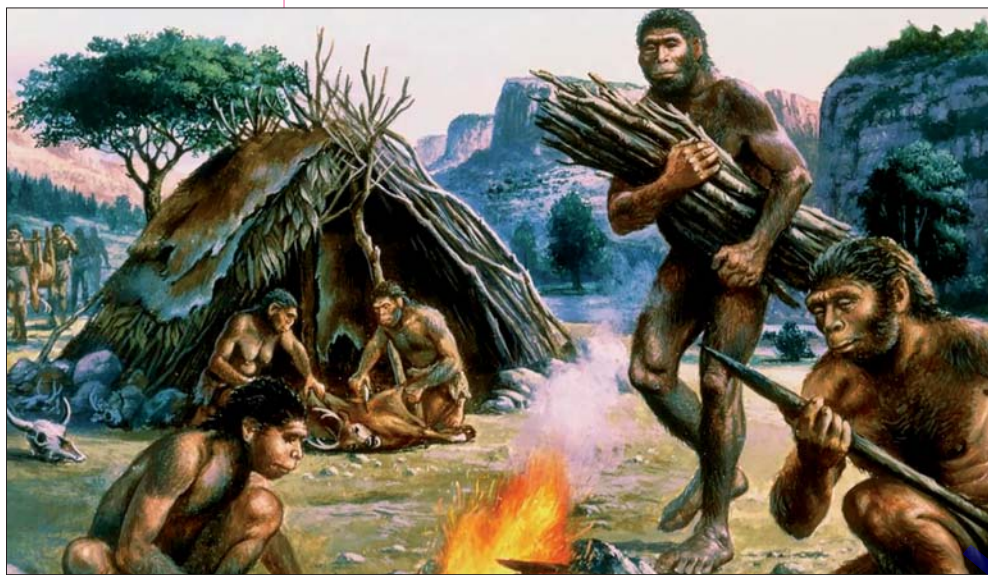
*Ən qədim insanı
və onun həyat tər-
zini təsvir edin.*

*Odun insan hə-
yatında mühüm ro-
lunu və əhəmiyyətini
izah edin.*

Zaman keçdikcə insanlar daşdan və sümük-
dən əmək alətləri hazırlamışlar. Əmək aləti
düzəltmək üçün hər cür daşdan istifadə olun-
murdu. Daha çox vulkanik şüşə, çaxmaqdaşı
və əhəngdaşını seçirdilər. Çünki bu növ daş-
lar zərbə nəticəsində asan parçalanır, iti yan-
ları olan qəlpələr əmələ gəlirdi. Belə daşlar-
dan əti parçalamaq, əti dəridən ayırmaq,
ağacları yonmaq, yeri qazmaq və s. işlərdə
istifadə olunurdu.

Odun əldə edilməsi. İlk zamanlar ibtidai
insanlar təbiətdə rastlaşdıqları oddan qorxur-
dular. Şimşək çaxması, meşə yağınları, vul-
kan püskürməsi onları dəhşətə gətirirdi.
Lakin sonralar insanlar gördülər ki, bu ha-
disələr zamanı yaranan od onları soyuqdan,
yirtici heyvanlardan qoruyur. Alt Paleolitdə

Qədim insanların odla ilk tanışlığı

insanlar, əsasən, meşə yangınlarından istifadə edərək ocaq qalayır, onun ətrafına yığılırdılar. Yəqin ki, təsadüfən tonqala düşmüş ət parçasının — bişmiş ətin dadlı olduğunu gören insanlar ovladıqları heyvanları bişirməyi öyrənmişlər. İnsanlar artıq odun faydasını bildikləri üçün onu sönməyə qoymurdular. Bunun üçün növbə ilə ocağın keşiyini çəkirdilər. Çünki onlar hələ özləri od əldə etməyi bacarmırdılar.

Orta Paleolit dövründə insanlar (*neander-tallar*) çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla süni yolla od əldə etməyə nail oldular.

Qədim insanların təsərrüfat həyatı. “Ağıllı insan”lar (*“Homo sapiens”*) yeni əmək verəndiləri qazanır, əmək alətlərini təkmilləşdirirdilər. *Üst Paleolitdə bu insanlar arasında qəbilə icması* formalaşdı. Qəbilə qan qohumluğu əsasında yaranır, tədricən anaxaqanlıq (*matriarxat*) formalaşırdı. Çünki qadınlar odu qoruyur, meyvə və bitkilər toplayır, yemək hazırlayır, uşaqlara baxır və başqa işlər görürdülər.

Orta Daş dövründə (*Mezolit*) ovçuluqda olan yenilik — ox və kamanın ixtirası insanların qidaya olan ehtiyacını təmin etdi. Onlar iri heyvanları ovlayır, balalarını isə tutub xüsusi düzəldilmiş yerdə saxlayır, əhliləşdirirdilər. Beləliklə, ovçuluqdan maldarlıq yaranmağa başladı.

Toxumun yerə düşüb cücərdiyini gören qadınlar sonralar özləri onu yumşaltdıqları torpaq sahələrinə səpir və yenidən məhsul alırdılar.

İbtidai insanların həyatında baş vermiş əhəmiyyətli hadisələrin ardıcılığını müəyyən edin.

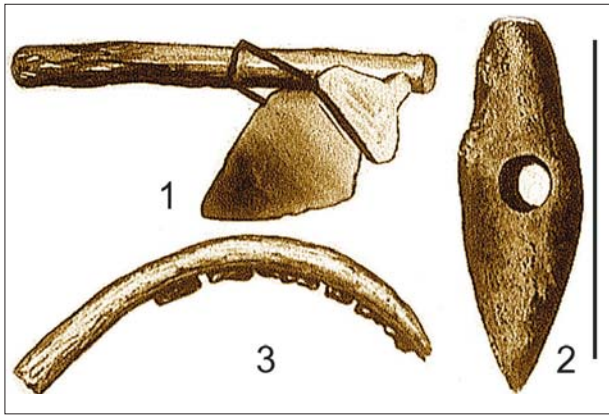

Qədim insanların təsərrüfat həyatını təsvir edin.

Neolit
dövrünün qabı

Əvvəllər taxıl əllə toplanırdı. Sonrılar sünbülü biçmək üçün yeni əmək aləti – oraq yarandı. Oraq sümükdən hazırlanırdı. *Yeni Daş* dövründə insanlar *əkinçilikdə toxa* alətindən istifadə edirdilər. Ən qədim əkinçilərin ilk məskənləri daha əlverişli şəraitə malik olan Ön Asiya ərazisində olmuşdur. Burada arpa və buğda əkilirdi. Qida ehtiyatı, taxıl, ət, süd və s. məhsulları saxlamaq üçün onların qablara ehtiyacı var idi. İnsanlar gilin odda bişərək bərkidiyini görüb, ondan keyfiyyətli gil qablar istehsal etməyə başlamışlar.

Daş və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri:
1,2 – daş toxalar; 3 – sümük oraq; 4 – sümük toxa

Dulusçuluqdan* başqa, dəriisləmə də insanların mühüm peşəsi olmuşdur. Beləliklə, tədricən qəbilə icmalarında sənətkarlığın müxtəlif sahələri meydana gəlir və formalaşırdı.

1. Daş dövrünün mərhələlərini qeyd etməklə sxem çəkin.
2. Ən qədim insan izləri harada aşkar olunduğunu müəyyən edin.
3. Qədim insanın ilk məşğuliyyətini müəyyənləşdirin.
4. İlk maldarlıq və əkinçiliyin necə formalaşdığını araşdırın və nəticə çıxarın.
5. Sənətkarlıq sahələrini sadalayın.

“Qədim insanın həyatının bir günü” adlı hekayəni səhnələşdirin.

* **Dulusçuluq** — gil qabların düzəldilməsi sənəti

2. İBTİDAİ İCMA QURULUŞUNUN DAĞILMASI

Tunc dövrü, mis, xış, qonşuluq icması, büt, tayfa

Tunc dövründə insan əməyinin məh- suldarlığını artırən səbəbləri müəyyən edin.

Metallın kəşf olunması. Xış əkinçiliyi. Eneolit dövründə insan ilk metalı (*misi*) kəşf etdi. Mis nisbətən yumşaq metal olduğundan ondan hazırlanan alətlərdən hər yerdə istifadə etmək mümkün olmurdu. Sonralar misə başqa qarışıqlar qatmaqla tunc alındı. Tuncdan hazırlanan alətlər mis alətlərə nisbətən daha möhkəm olurdu. İbtidai insan metaldan yalnız əmək alətləri deyil, müxtəlif məişət avadanlığı və bəzək əşyaları da hazırlaya bilirdi.

Tuncdan hazırlanmış bəzək əşyaları
(1 sırğa, 2 boyunbağı)

at əsləhələri*

* *At əsləhələri* — yəhər, yüyən, cilov, qoşqu hissələri

Tunc dövründə insan xış alətini icad etdi. Xış ağacdən hazırlanırdı. Bununla da *xış əkinçiliyi* yarandı. Bu alətlə daha geniş torpaq sahələri şumlanır, bol məhsul yetişdirilirdi. Metal emalı və xış əkinçiliyi insanların əməyini daha da məhsuldar etdi. Bu ağır işlərlə kişilər məşğul olurdular. Ona görə də kişilərin nüfuzu getdikcə artdı və nəticədə anaxaqanlıq (*patriarxat*) ilə əvəz olundu. Əkin sahələri genişlənir, mal-qaranın sayı artırdı. Tədricən əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı. Əkinçi və maldar icmalar formalaşdı. Bu, birinci ictimai əmək bölgüsü idi. Əkinçilər və maldarlar öz məhsullarını mübadilə (*dəyişmək*) edirdilər.

Daha sonra əkinçi və maldarlar arasından sənətkarlar yetişdi. Yəni ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş verdi.

İnsanlar uzun müddət qəbilə icması halında yaşadılar. Onlar birlikdə işləyir, topladıqları məhsulu bərabər bölürdülər. İcma üzvlərinin sayı artdıqca təsərrüfat da genişlənirdi. Təsərrüfatı idarə etmək daha asan olsun deyə torpaq və mal-qara ayrı-ayrı ailələr arasında bölündü.

Sənətkarlıq da inkişaf edirdi. Sadə gil qablarla yanaşı, naxışlı və boyalı qablar da hazırlanırdı. Hələ Neolit dövründə müxtəlif parçalar toxumaq üçün sadə toxuculuq alətindən istifadə edilirdi.

Sənətkarlığın inkişafı Ön Asiya, Qədim Şərq, Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan tayfaları arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin yaranmasına təkan verdi.

Tunc dövrünə xas olan xüsusiyyətləri izah edin.

*Tunc dövründə
qədim əhalinin
dini görüşlərini
şərh edin.*

Din. İbtidai insanların təsərrüfat həyatı ilə bağlı dini görüşləri formalaşdırdı. Ovçular uğurlu ov üçün, əkinçilər günəşin çıxması və yağış yağması üçün fəvqəltəbii qüvvələrə dua edirdilər. İnsanlar fəvqəltəbii qüvvələrin *bütlərini* düzəldir və bu bütlərə sitayiş edirdilər.

İbtidai insanlar elə başa düşürdülər ki, ölmüş insanın həyatı axirət dünyasında da davam edir. Ona görə də ölünü dəfn edərkən, onun yanına müxtəlif məişət əşyaları və silahlar qoyurdular.

Ölülər müxtəlif cür dəfn olunurdu. İçərisi çıxarılıb **mumiyalanaraq***, olduğu kimi və ya yandırılaraq külü qəbrə qoyulurdu. Qəbir abidələri də müxtəlif olurdu. Hökmdar hakimiyyətinin böyüklüyünü göstərmək üçün müxtəlif abidələr tikilir, qayalar çapılaraq **sərdabələr*** hazırlanırdı. Tayfa başçıları və varlı adamların qəbri üzərində **kurqanlar*** qurulurdu. Ölülər **daş qutu*** və torpaq, qəbirlərdə dəfn edilirdi.

Ön Asiyadan tapılmış dəmir əmək alətləri

- * **Mumiya** — insan cəsədini çürüməkdən qoruyan xüsusi maddə
- * **Sərdabə** — qəbir abidəsi
- * **Kurqan** — torpaq təpə
- * **Daş qutu** — dörd tərəfi və üzəri sal daşlardan ibarət olan qəbir

Bir yaşayış məskənində yerləşən bir neçə qohum qəbilə *tayfa* yaradırdı. Onların adət-ənənəsi eyni idi. Bir dildə danışırıdılar. Tayfanı ağsaqqallar idarə edirdilər.

Tayfaların idarə olunması. Bərabərsizliyin yaranması. Tunc dövründə tayfa ağsaqqalları tədricən varlanmağa başladılar. Onlar geniş məhsuldar torpaqlar ələ keçirir, yaşayış yerlərinin ətrafını möhkəm qala divarları ilə hasarlayır və keşikçi dəstələri yaradırdılar.

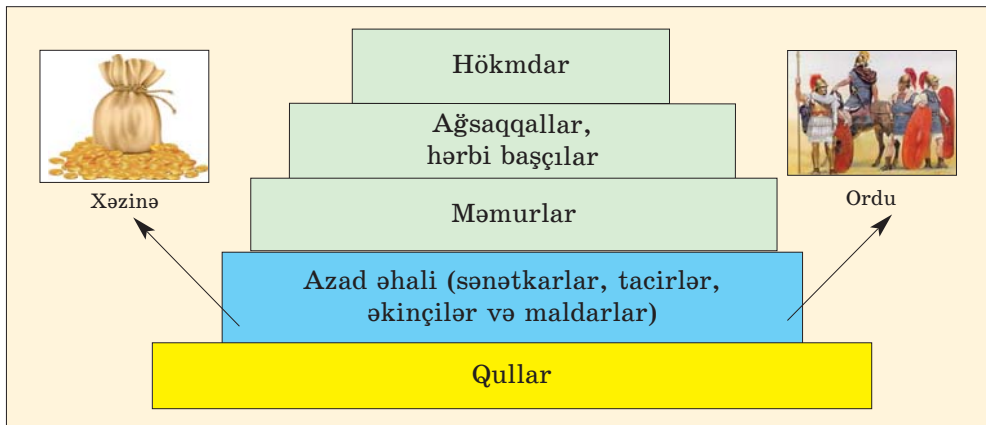
Son Tunc — İlk Dəmir dövründə tayfa başçıları, ağsaqqallar, hərbi rəhbərlər və **kahinlər*** varlandıqca, cəmiyyətdə sosial bərabərsizlik yaranı. Varlılar — əyanlar, kasıblar — icmaçı kəndlilər, qullar meydana gəldi. Beləliklə, ibtidai icma quruluşu dağıldı, dövlət formalaşdı. Tayfa başçıları tədricən hökmdara çevrildi. Bəzi məsələlərin həllində onlar ağsaqqalları və hərbi başçıları toplayır, lakin son qərarı özləri verirdilər.

Dövlətin əlamətləri. Hökmdar dövlətin başında dururdu. Hökmdara tabe olan tayfaların yaşadığı ərazilər *dövlətin ərazisi* idi. Qədim dövlətlər çox zaman daha iri yaşayış mərkəzlərində formalaşır və qala-şəhər onun *paytaxtına* çevrilirdi. Dövlətin *ordusu* yaranırdı. Ordu piyada və atlılardan ibarət olurdu.

Tunc dövründə sosial bərabərsizliyin necə yaranıldığını izah edin.

* **Kahin** — dini mərasimləri icra edən şəxs

Dövlətin bütün sərvəti—pulu, daş-qası və s. qiymətli əşyaları *xəzinədə* toplanırdı. Kəndlilərdən alınan vergilər də xəzinəyə daxil olurdu.

İbtidai icma quruluşunun dövrləri

4.	Dəmir dövrü	E.ə. II minilliyin sonu – I minillik
3.	Tunc dövrü	E.ə. IV minilliyin 2-ci yarısı – e.ə. II minilliyin sonları
2.	Eneolit dövrü (Mis-daş dövrü)	E.ə. VI – e.ə. IV minilliyin 2-ci yarısı. Daş dövründən metal əsrinə keçid
1.	Daş dövrü	İlk insan tipinin yaranmasından e.ə. VI minilliyədək
	c) Neolit (Yeni Daş dövrü)	E.ə. VIII – e.ə. VI minilliklər
	b) Mezolit (Orta Daş dövrü)	E.ə. XII – e.ə. VIII minilliklər
	a) Paleolit (Qədim Daş dövrü) <i>Alt Paleolit</i> <i>Orta Paleolit</i> <i>Üst Paleolit</i>	İlk insan tipinin yaranmasından e.ə. XII minilliyə qədər davam etmişdir.

Yazı. Dövlət yarandığı dövrdə *yazı* meydana gəldi. Dövlətin ərazisində yaşayan kəndliləri siyahıya alırdılar. Hər bir kəndlinin torpağı, mal-qarası, meyvə ağacı və ya borcu qeydə alınır-
dı. Yazını papirus qamışından hazırlanan lövhələr, gil lövhələr, daş, dəri və s. materiallar üzərində yazırdılar.

Gil lövhə üzərində
qədim yazı

1. Metaldan istifadə olunması cəmiyyətdə hansı dəyişiklikləri yaratdı? İzah edin.
2. Qonşuluq icmasının qəbilə icmasından fərqlərini izah edin.
3. Dulusçuluqda qazanılan uğurları şərh edin.
4. İbtidai insanlar arasında dini görüşlərin necə formalaşdığını təsvir edin.
5. Hərbi dəstələr və keşikçilərin nə üçün lazım olduğunu izah edin.
6. Yazının meydana gəlməsinin mahiyyətini izah edin.

Dövlətin əlamətlərini əks etdirən sxemi yerinə yetirin.

QƏDİM MİSİR VƏ ÖN ASIYA

3. QƏDİM MİSİR DÖVLƏTİ

Nil, şaduf, nomlar, Memfis, Fiv, firon, çati, “canlı ölümlər”

Qədim Misir dövlətinin coğrafi mövqeyini təsvir edin.

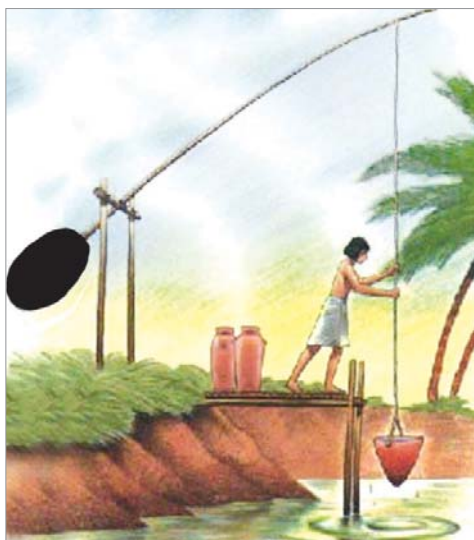
İbtidai icma quruluşu dağıldı. İnsanlar arasında bərabərsizlik formalaşdı. Yeni dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərdən biri qədim Misir dövlətidir.

Misirin coğrafi mövqeyi. Misir Afrikanın şimal-şərqində yerləşir. Bu ölkənin ərazisindən dünyada ən uzun çay olan *Nil çayı* axır. Qədim misirlilər Nili “*Böyük çay*” da adlandırmışlar. Nil çayı Aralıq dənizinə tökülür.

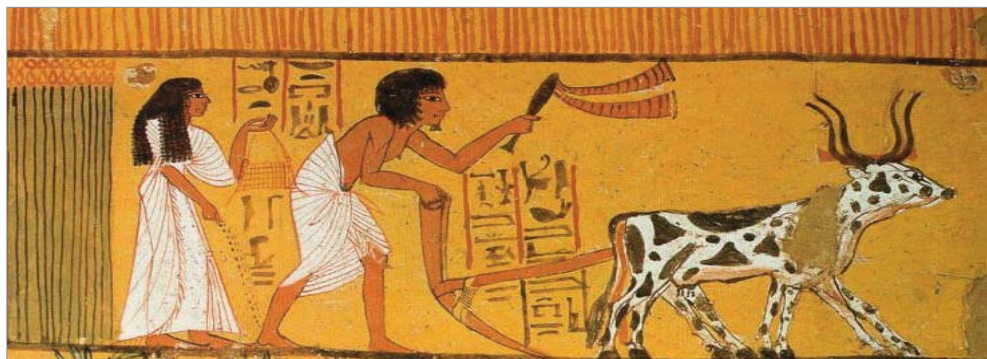
Misirin coğrafi mövqeyi ticarət üçün çox əlverişli idi. Misir bir çox ölkələrlə quru və su yolları vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. Dağlıq

ərazidən müxtəlif növ tikinti daşları və qiymətli daşlar (zürüf, firuzə və s.) əldə edilirdi.

Nil daşqınları. Nil çayı ildə bir dəfə daşaraq öz məcrasından (axarından) çıxırdı. Çay sularının gətirdiyi mineral maddələrlə zəngin olan lil vadidə çöküntü təbəqəsi yaradırdı. Nilin gətirdiyi lilli qara torpaq asanlıqla şumlanırdı. Beləliklə, Nil vadisindəki torpaqlar əkinçilik üçün çox münbit və məhsuldar olurdu. Ona görə də qədim misirlilər öz ölkələrini “*Qara torpaq*” ad-

Şaduf

Qədim Misirdə təsərrüfat

landırırdılar. Vədidə əhalinin məskunlaşdığı məntəqələri və əkilən torpaq sahələrini daşqından qorumaq məqsədilə Nil sahili boyunca *damba* deyilən bəndlər tikilirdi. Bəndlər təpə formasında olur və doğranmış qamış qatılan gildən qurulurdu.

Misirdə süni suvarma inkişaf etmişdi. Hündürdə yerləşən tarlalara, bağlara su vermək üçün **şadufdan*** istifadə olunurdu.

Nil vadisində müxtəlif növ bitkilər bitirdi. Bunlardan ən əhəmiyyətli papyrus qamışı idi. Qədim misirlilər papyrus qamışından kiçik lövhələr kəsir və bu lövhələrin üzərinə yazı yazırdılar.

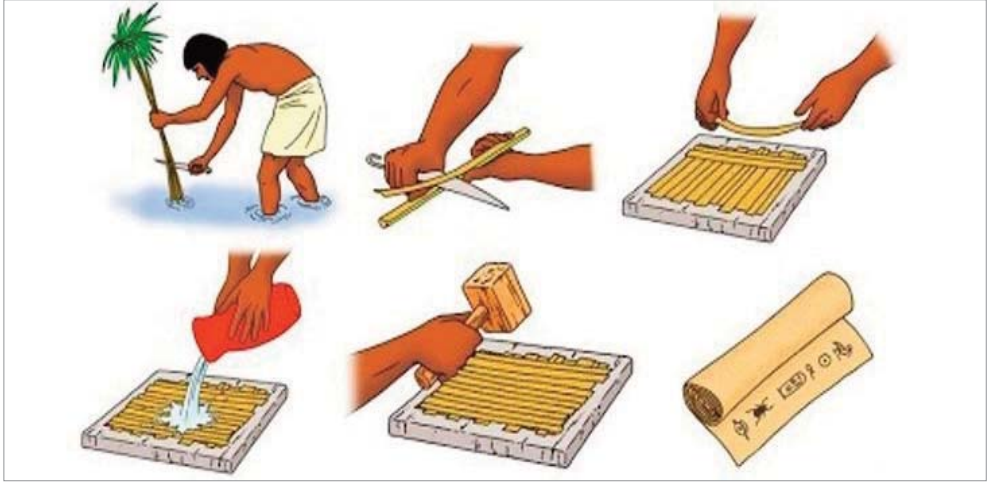
Qədim Misirdə dövlətlərin yaranması. Nil vadisində əkinçi və maldar tayfalar məskunlaşmışdı. Bu tayfalar öz aralarında birləşərək ayrı-ayrı təşkilatlar yaradırdılar. Bu təşkilatlar “**nom**”^{*} adlanırdı. İlk vaxtlar nomların

Qədim Misir dövlətinin coğrafi mövqeyini təsvir edin.

* **Şaduf** – torpağa basdırılmış dirəkdən və hərəkət edən şüvüldən (düz uzun çubuq) ibarət idi. Onun bir ucuna daş, o birinə dəri tuluq bağlanırdı.

* **Nom** – yunanca “vilayət” deməkdir.

Papirus lövhələrinin hazırlanması

sayı çox idi. Nomların mərkəzi müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu. Hökmdara, əyanlara məxsus saraylar, baş tanrının məbədi burada yerləşirdi. Hər bir nomun öz hökmdarı, özünəməxsus dini və tanrıları vardı.

Nomlar arasında daim rəqabət gedirdi. Hər nomun hökmdarı istəyirdi ki, zəif nomları özünə tabe etsin. Nomlar birləşdikcə onların sayı azaldı və e.ə. *IV minilliyin 2-ci yarısında* iki müstəqil padşahlıq — *Yuxarı Misir* və *Aşağı Misir* yarandı. Bu iki padşahlıq arasında uzun müddət vahid Misir dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə gedirdi. *E.ə. IV minilliyin sonunda* bu mübarizə iqtisadi və hərbi cəhətdən daha güclü olan Yuxarı Misirin qələbəsi ilə başa çatdı. Vahid Misir dövləti yarandı. Bu dövlətin paytaxtı *Memfis* idi. *E.ə. II minillikdə* dövlətin paytaxtı *Fiv* olmuşdur.

QƏDİM MİSİR

- Vadilər, əkinçilik üçün yararlı ərazilər
- Paytaxt şəhərlər
- Şəhərlər

LAYIHƏ

Yuxarı Misir padşahının tacı

Aşağı Misir padşahının tacı

Vahid Misir dövləti hökmdarlarının tacı

Qədim Misir dövlətində idarə etmə. Şərh edin.

Misirdə sənətin müxtəlif sahələri — dulusçuluq, metal işləmə, zərgərlik, toxuculuq, daş işləmə, sümük işləmə və s. yaxşı inkişaf etmişdi. Misirin ticarət karvanları uzaq Ön Asiya ölkələrinə qədər gedirdi.

Gəmiçiliyin inkişafı ticarətin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Bu işdə Nil çayının mühüm rolu vardı.

Fironlar. Misir dövlətinin hökmdarı *firon* adlanırdı. Ölkədə aparılan hər bir mühüm hərbi, dini və inşaat tədbirləri fironun adından həyata keçirilirdi. Fironun ən yaxın köməkçisi olan ali məmur *çati* adlanırdı. Adətən, firon bu vəzifəyə öz övladlarını təyin edirdi. Çati ölkənin təsərrüfat həyatını və məhkəmə orqanlarını idarə edirdi. Fironun dəftərxanası və dövlət xəzinəsi çatinin əlində idi.

Qədim Misirin piyada ordusu vardı. Əsgərlər ox, yay və qısa xəncər və başqa silahlarla silahlandırılırdı.

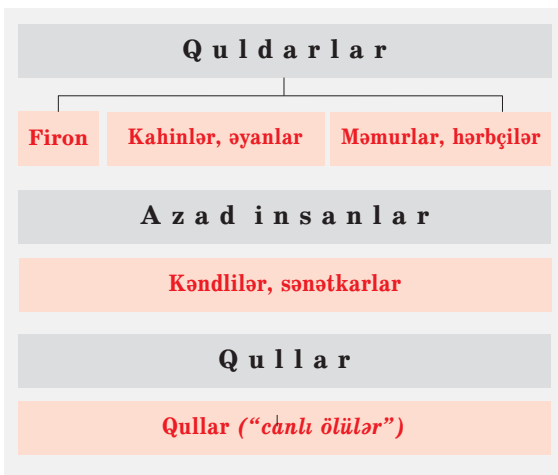
Qədim Misir dövlətində kahinlər çox böyük nüfuza malik idilər. Onlar fironu yer üzünün tanrısı, “*Günəş oğlu*” adlandırırdılar. Fironu müqəddəsləşdirib ona sitayiş edirdilər. Fironları dəfn etmək üçün **piramidalar*** tikilirdi.

Misirdə sosial təbəqələr. Misirdə əhali müxtəlif təbəqələrə bölünmüşdü: birinci təbəqəni varlı əyanlar, kahinlər, varlı icma üzvləri təşkil edirdilər. İkinci təbəqəyə əkinçi icmaların azad üzvləri daxil idi. Sənətkarlar azad insanlar idi. Əkinçilər və maldarlar “*kiçiklər*” adlanırdı. Üçüncü təbəqə isə qullardan ibarət

* **Piramida** — eham, fironların iri daşlardan qurulmuş çox nəhəng məqbərəsi

idi. Qədim Misirdə müharibə zamanı tutulan əsirlər kölə – qul halına salınırdı. Onları “*canlı ölümlər*” adlandırırdılar. Qul əməyindən dövlət və məbəəd təsərrüfatında, əyanların malikanələrində istifadə edirdi. Qulun sahibi onu döyə, sata və hətta öldürə də bilərdi.

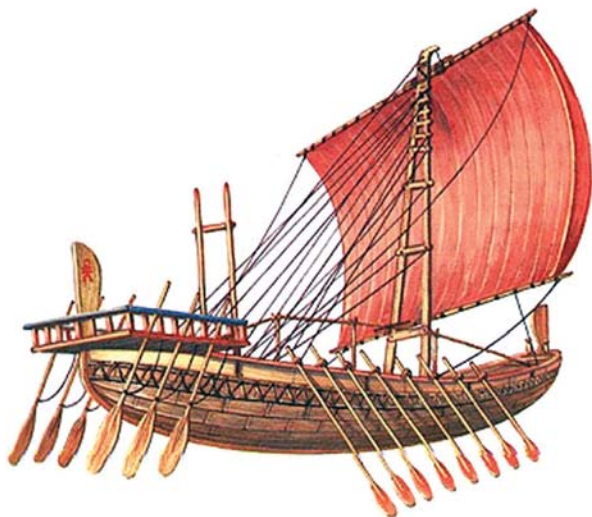
Fironların hərbi yürüşləri. Firon *I Tutmos* hakimiyyətə gəldiyi zamandan işğalçılıq müharibələrini genişləndirməyə başladı. *I Tutmos* Aralıq dənizinin şərq sahilindəki dövlətlərə yürüş etmiş, Fərat çayına kimi gəlib çatmışdı. Daha sonra Misiri onun nəvəsi *III Tutmos* idarə

Qədim Misirdə
sosial təbəqələr

*Qədim Misirdə
sosial təbəqələşməni təsvir edin.*

Qədim Misir gəmisi

Qədim Misir
ordusunun piyada
döyüşçüləri

III Tutmos döyüş arabasında

*Misirin qonşu
ölkələrlə münasi-
bətini müəyyən
edin.*

etməyə başladı. Onun hakimiyyəti dövründə Ön Asiya ölkələrini firona tabe olan canişinlər idarə edirdilər. Bu ölkələr Misiri müxtəlif sərvətlərlə təmin edirdi. Nubiyadan Misirə qızıl, Suriya, Fələstindən mis, Efiopiya və Finikiyadan tikinti üçün ağac gətirilirdi.

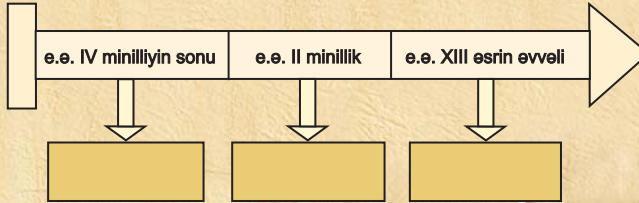
Firon II Ramzes və həyat yoldaşı (Nubiya)

Firon *II Ramzes* Misirin yeni genişmiqyaslı işğalçı yürüşlərinə başladı. E.ə. XIII əsrin əvvəllərində *II Ramzes* *het* tayfalarını məğlub etdi və onlarla sülh bağladı. Fələstin, Finikiya və Suriyanın cənubu yenidən Misirin hakimiyyəti altına keçdi.

II Ramzes ölkədə quruculuq işləri həyata keçirməyə başladı. O, Misirdə və Nubiyada böyük sərdabələr, saraylar və məbədlər tikdirmişdi. Nubiyada qaya içərisində oyulmuş məbədin önündə *II Ramzesin* 24 metrlik heykəli qoyulmuşdu. Onun vəfatından sonra Misirin mövqeyi Ön Asiyada zəiflədi.

1. Misir dövlətinin coğrafi mövqeyini müəyyən edin.
2. Misir ərazisindən çıxarılan faydalı qazıntılar nəyə imkan yaradırdı? İzah edin.
3. Nil daşqınlarının Misir üçün əhəmiyyətini izah edin.
4. Nomlar və vahid dövlətin mövcud olmasının mahiyyətini izah edin.
5. Misir padşahlığında fironun mövqeyini təsvir edin.
6. Qulların sayının artmasının səbəbini izah edin.
7. “Kiçiklər” və qulların vəziyyətini müqayisə edin.
8. *II Ramzesin* apardığı quruculuq işlərini müəyyən edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələr müəyyən edin.

Misir fironları və onların yürüşləri haqqında təqdimat hazırlayın.

4. QƏDİM MİSİRDƏ MƏDƏNİYYƏT

Piramidalar, Sfinks, heroqliflər, su saati, günəş saati

*Misirlilərin dini
görüşlərini şərh edin.*

Din. Qədim misirlilər çoxtanrılı dinə etiqad edirdilər. Onlar Günəşə, Aya, Nil çayına, heyvanlara və müxtəlif əşyalara sitayiş edirdilər.

Tanrıların hökmdarı və fironun havadarı hesab edilən *Amon* baş tanrı sayılırdı. Tanrılar heyvan, yaxud quşbaşlı insan görkəmində təsvir olunurdu.

Piramidalar. Qədim Misirdə fironun şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Ona yer üzünün tanrısı kimi sitayiş olunur və itaət edilirdi.

Fironun qeyri-adi qüdrətə malik olmasını göstərmək üçün piramidalar tikilirdi. Yaşı min illərlə ölçülən piramidalar müasir döv-

Misir tanrıları

rümüzə qədər gəlib çatmışdır. İlk piramida firon *Coserə* məxsus idi. Onun hündürlüyü 60 metrdir. Ən hündür piramida isə firon *Xeopsun* şərəfinə inşa edilmişdi. Bu piramidanın hündürlüyü 147 metrdir. Misir piramidalarının daşları yüngül əhəngdaşlarından yonulurdu. Ona görə də onları yüksəkliklərə qaldırmaq nisbətən asan idi. Piramidalarla yanaşı, burada qayadan yonulmuş 20 metr hündürlüyündə olan böyük **Sfinks*** heykəli də indiyədək qalmışdır. Qədim misirlilər Sfinksi “*dəhşətlər atası*” adlandırırdılar.

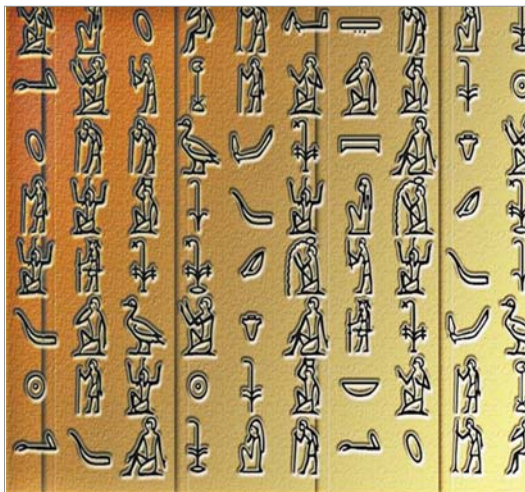

Misir piramidalarını təsvir edin.

Xeopsun piramidası və Sfinks (*Misir, Giza. Müasir şəkil*)

* **Sfinks** — insan başlı, aslan bədənli əfsanəvi varlıq

Qədim Misir yazısı

Misirdə yaranan əfsanələrin mövzusunı müəyyənləşdirin.

Tutanhamona aid maska

I Tutmosdan başlayaraq fironları artıq piramidalarda deyil, gizli sərdabələrdə dəfn edirdilər.

Yazı. E.ə. IV minilliyin sonunda qədim Misir yazısı meydana gəlmişdi. Bu, şəkli yazı idi. Misirdə *heroqliflər* yarandı. Heroqlifləri “*müqəddəs işarələr*” adlandırırdılar. İşarələrin sayı 700–750-yə çatırdı. Heroqliflər daş, ağac, dəri, papirus lövhələr üzərində yazılırdı.

Əfsanələr. Qədim misirlilərin şifahi xalq yaradıcılığında əfsanələr mühüm yer tutur. Əfsanələr qədim misirlilərin həyatı və məişətindən bəhs edir, tanrı və fironların qüdrətinin sarsılmaz olduğunu təbliğ edirdi.

Dünyanın yaranması haqqında Misir əfsanəsində Günəş tanrısı *Ra* dünyanın yaradıcısı hesab edilirdi. Əfsanəyə görə, səmanı, yeri, bitki və heyvanları Ra yaratmışdır.

İncəsənət. Misir incəsənəti, əsasən, firon hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Tanrıların və fironların şərəfinə əzəmətli məbədlər, saraylar, piramidalar tikilir, heykəllər yaradılırdı. Məbədlərin divarında ilahiləşdirilmiş fironların həyatı və göstərdikləri qəhrəmanlıqlar təsvir olunurdu.

Misirlilər qayanı çapıb sərdabələr düzəldirdilər. Bu sərdabələr çoxsaylı otaqlardan ibarət olurdu. Orada tanrıları və fironları əks etdirən müxtəlif abidələr qoyulurdu. Bu cəhətdən firon *Tutanhamonun* sərdabəsi öz zənginliyi ilə seçilir.

Elm. Misirlilər hesab və həndəsə sahəsində biliklərə malik idilər. Onlar dəqiq riyazi hesablamalarla tikinti işləri aparırdılar. Misirlilər *onluq hesablama sistemini* – 1, 10, 100, 1000, 10000, 100000-ni yaratmışdılar. Hətta milyonu bildirən işarə də var idi. Bu işarə təəccübdən əllərini yuxarı qaldırmış insan təsviri şəklində verilirdi. Misirlilər düzbucağın, üçbucağın, trapesiya və dairənin sahəsini hesablaya bildirdilər. *Astronomiya* sahəsində müəyyən elmi təsəvvürlər var idi. Misir alimləri planeti ulduzdan fərqləndirir, ulduzların xəritəsini çəkə bilirdilər. Misirlilər *su və günəş saati* ixtira etmişdilər. Onlar *təqvim* yaradıb ili 12 aya, gecə və gündüzü 24 saata bölmüşdülər. Təqvimdə hər ay 30 gündən ibarət idi. İlin sonuna 5 gün əlavə edirdilər. Bu hesabla bir il 365 gündən ibarət idi.

Misirdə təbabət də inkişaf etmişdi. Dış, göz və başqa xəstəliklər müalicə olunurdu. Xəstələr üzərində sadə cərrahiyyə əməliyyatları da aparılırdı.

Qədim misirlilərin
ulduz təqvimi

Misirlilərin elm sahəsində qazandığı uğurları dəyərləndirin.

Tunedan düzəldilmiş cərrahiyyə alətləri

1. Piramidaların tikilməsinin səbəblərini izah edin.
2. Qədim Misirdəki yazını müasir yazı ilə müqayisə edin.
3. Qədim Misir incəsənəti ilə Azərbaycan incəsənəti arasında oxşar və fərqli cəhətləri izah edin.
4. Qədim misirlilərin astronomiya, hesab və həndəsə sahəsində biliklərini müasir biliklərlə müqayisə edin.
5. Qədim misirlilər dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nələr bəxş etmişlər?

“Gizaya səyahət” adlı mətn yazın.

5. QƏDİM ŞUMERLƏR

Mesopotamiya, Şumer, ensi (luqal), mixi yazı, zikkurat

Mesopotamiyanın təbiəti və əhalisi. Qədimdə *Dəclə və Fərat çayları* arasındakı düzənlik *Mesopotamiya* adlanırdı. Mesopotamiya yunan dilində **“İkiçayarası”** deməkdir. Bu ərazi münbit və məhsuldar torpaqlara malik idi. Türkdilli xalq olan şumerlər *e.ə. VII–VI minilliklərdə* Mərkəzi Asiya və Altay dağlarının ətəklərindən gələrək burada məskən salmışdılar.

Şəhər-dövlətlər. Şumerlər Mesopotamiyanın cənub hissəsində yaşadığına görə bura **“Şumer ölkəsi”** adlanırdı. Burada *e.ə. IV minilliyin sonu — III minilliyin əvvəllərində* **Ur, Uruk, Kiş, Eredü, Laqaş, Umma, Nippur** və digər Şumer şəhər-dövlətləri meydana gəlmişdi.

Erkən Şumer şəhər-dövlətləri **“en”** adlanan kahin tərəfindən idarə olunurdu. O, şəhər-dövlətlərə və məbədi işlərinə, ölkənin təsərrüfat həyatına, suvarma kanallarının çəkilməsinə, hərbi işlərə rəhbərlik edirdi.

Tədricən Şumer şəhər-dövlətlərində hökmdar meydana gəldi. O, **“ensi”**, yaxud **“luqal”** adlanırdı.

Mədəniyyət. Mesopotamiyada da ən qədim yazı **şəkli** yazı idi. Şumerlər *e.ə. III minilliyin əvvəllərində* **mixi** (mıx formalı olduğu üçün) işarələrdən ibarət yazı növünü yaratdılar. Mixi yazını

Şumer ölkəsi və onun idarə olunmasını təsvir edin.

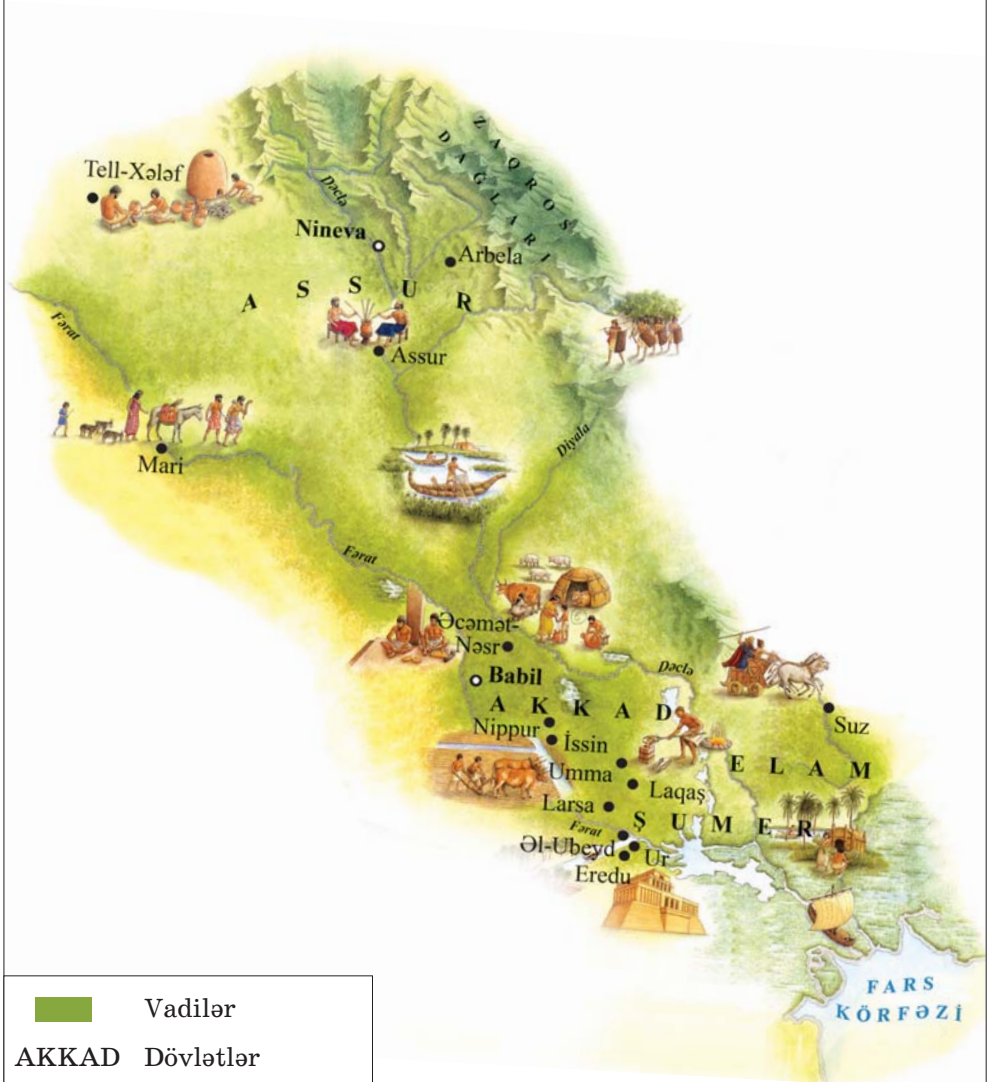

Şumer mədəniyyətinin uğurlarını dəyərləndirin.

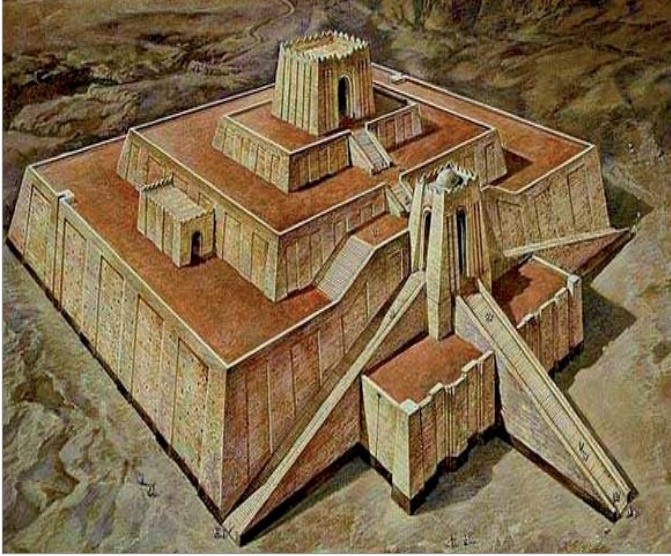

Mixi yazı

QƏDİM MESOPOTAMİYA

	Vadilər
AKKAD	Dövlətlər
	Paytaxt şəhərlər
	Şəhərlər

Zikkurat

sonralar şimalda yaşayan akkadlar, babillər və assurlar da mənimsədilər.

Şumerlər sənətin müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdular. Onların arasında dulusçuluq sənəti və memarlıq yaxşı inkişaf etmişdi. Mesopotamiya memarlığına xas olan *zikkurat* 3, 5, 7 mərtəbədən ibarət pilləli məbədlər idi. Zikkuratın yuxarı pilləsində kiçik ibadətgah yerləşirdi. Zikkuratdan səma cisimlərini müşahidə etmək üçün rəsədxana kimi də istifadə olunurdu. Memarlar əzəmətli, gözəl məbəd və saraylar tikməyi bacarırdılar. İnşaatda çiy kərpicdən istifadə olunurdu. Məbədlər təpələr üzərində tikilirdi. Məbəd divarları müxtəlif təsvirlərlə bəzədilirdi. Daş və mərmərdən heykəlciklər yonulurdu. Mesopotamiyada zərgərlik, silahqayırma və başqa sənət sahələri də inkişaf etmişdi. Sənətkarlar müxtəlif daşlardan möhürlər hazırlayırdılar. Bu möhürlərin üzərində insan,

Şumer rəvayətlərinin məzmununu şərh edin.

E.ə. III minillikdə Şumerdə istifadə olunan qədim oyun
(Müasir dama oyununun ilkin nümunəsi)

heyvan şəkilləri təsvir edilirdi. Şumerdə dama oyununun ilkin nümunəsi olan oyun lövhəsi də yaradılmışdı.

Şumerlər maraqlı məzmunla malik olan əfsanələr, rəvayətlər yaratmışlar. Bu rəvayətlərdə dünyanın və insanın yaranmasından, eləcə də tanrılardan bəhs olunur.

1. Cənubi Mesopotamiyadakı şumer şəhər-dövlətləri xəritədə göstərin.
2. Mesopotamiyada və Misirdə yazı. Müqayisə edin.
3. Zikkuratın hansı məqsədlərlə inşa edildiyini müəyyən edin.
4. Mesopotamiyada sənətkarlıq. Dəyərləndirin.
5. Şumer və Misir memarlığının xüsusiyyətləri haqqında danışın.

Şumer mədəniyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.

6. BABİL DÖVLƏTİ

Babil, Hammurapi, qanun, Babil mədəniyyəti

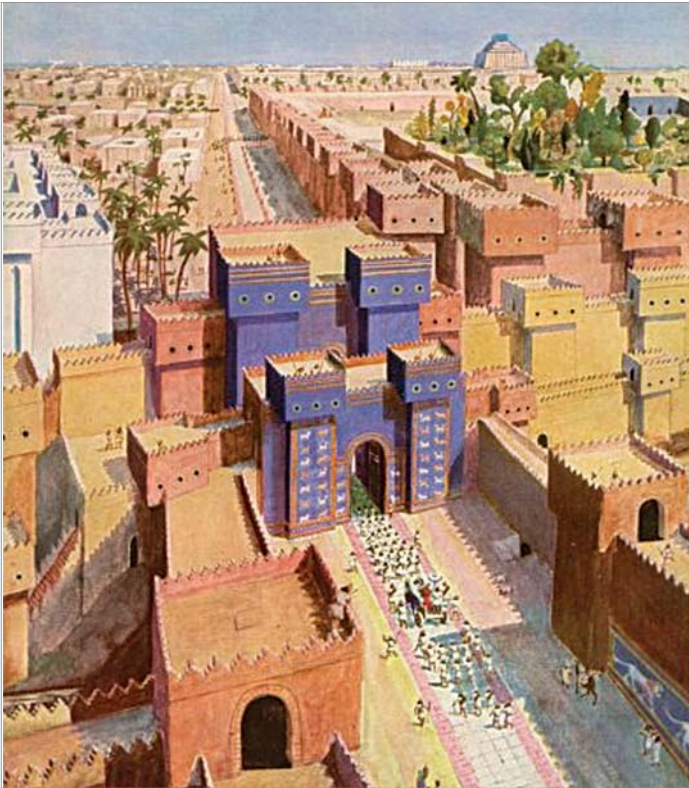
Babil dövlətinin meydana gəlməsi. E.ə. II minilliyin əvvəlində Mesopotamiyada Babil dövləti yaranmışdı.

Qədim yunan müəllifləri öz əsərlərində Babil *Vavilon* adlandırmışlar.

Babil şəhəri Dəclə və Fərat çaylarının bir-birinə yaxınlaşdığı, su və karvan yollarının birləşdiyi ərazidə yerləşirdi. Belə əlverişli mövqedə yerləşdiyi üçün Babil inkişaf edərək

Müasir xəritədə Babilin yerləşdiyi məkanı müəyyən edin.

Babil şəhəri

Hammurapi
(*tunc büst*)

ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. E.ə. II minilliyin əvvəllərində şəhər ətrafındakı ərazilər birləşdirilərək Qədim Babil dövləti yaradıldı.

Hammurapi və onun qanunları. Qədim Babil dövlətinin ən qüdrətli hökmdarı *Hammurapi* olmuşdur.

Hammurapi kanalların, yolların çəkilməsinə, yeni binaların tikilməsinə, əkin sahələrinin genişləndirilməsinə, bağçılığın, maldarlığın, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına böyük diqqət yetirirdi. O bütün ölkə üçün *vahid qanunlar külliyyatı* tərtib etmişdi. *Bu qanunlar* qara **bazalt*** daş üzərinə həkk olunmuşdu.

*Günəş tanrısı qanunları
Hammurapiyə təqdim edir.*

Hammurapi qanunları

* **Bazalt** — bərk vulkanik süxur

Qanunlarda borc və faiz, ticarət, torpaq, cinayət və s. məsələlərə aid maddələr var idi.

Hammurapi qanunlarında Qədim Babilə quldarlar, qullar, azad adamlar və hərbcilər-dən bəhs olunur. Qanunların bütün maddələri varlı vətəndaşların mülkiyyətini və quldarla-rın mənafeyini müdafiə edirdi. Qanunlar qul-la azad adam arasında kəskin fərq qoyurdu. Borc və faizi vaxtında ödəyə bilməyən azad adam qula çevrilirdi.

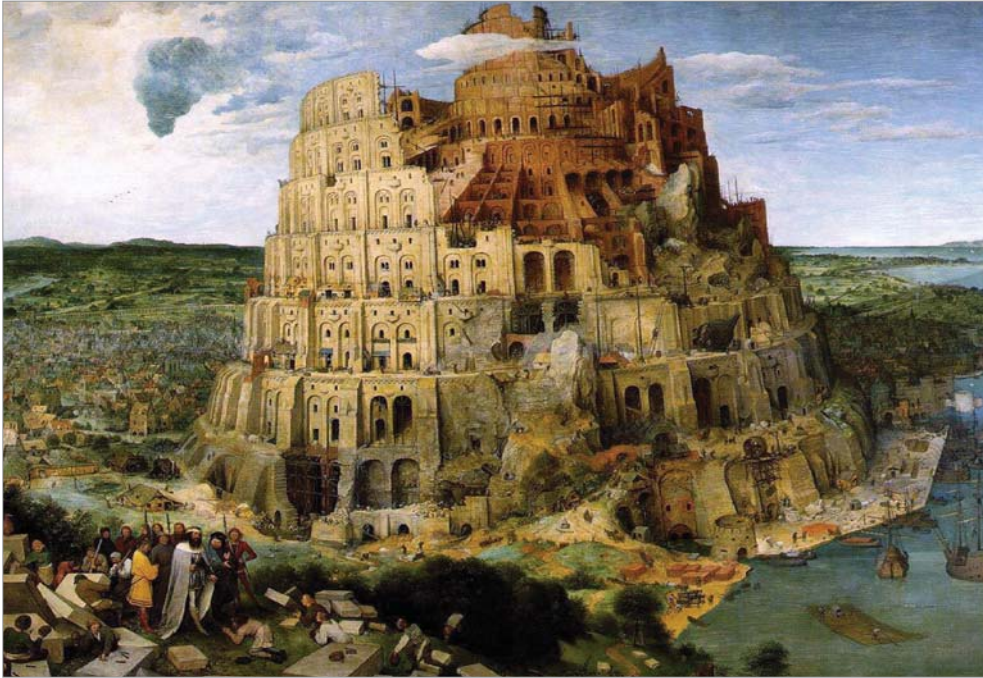
Hammurapi qanunlarına görə, qul övlad-ları anadangəlmə kölə hesab edilirdi. Qulun ailə üzvləri və əmlakı ağaya məxsus idi. Vali-deynlərindən biri azad olan övlad azad adam hesab olunurdu.

Hammurapi qa-nunlarına əsasən qulların vəziyyətini təsvir edin.

Hammurapi qa-nunlarının mahiyyətini izah edin.

Babil qülləsi

MESOPOTAMIYA E.Ə. II-I MİNİLLİKLƏRDƏ

- Vadilər
- Paytaxt şəhərlər
- Şəhərlər

Qulların vəziyyəti çox ağır idi. Qulları alıb-satırdılar. Qul əşya hesab olunurdu. Dövlət və məbəəd təsərrüfatında işləyən qulların sayı daha çox idi. Qullar heyvan kimi damğalanırdı.

Babil mədəniyyəti. Arxeoloqlar Qədim Babilə memarlığın inkişafından xəbər verən qala divarlarının, məbəəd və sarayların qalıqlarını aşkar etmişlər. Buradan üzərində yazılar olan gil lövhələr tapılmışdır. Gil lövhələrdə mixi yazılarla əfsanələr, salnamələr, qanunlar əks olunmuşdur. Babillilər təqvim də yaratmışdılar.

Babil mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini izah edin.

Babil darvazası (müasir foto)

Hökmdar Hammurapinin qanunlarından. “Mən, Hammurapi, tanrılar tərəfindən qoyulmuş başçı, Fərat çayı ətrafındakı kəndləri tabe edən şahların ən birincisi ölkəyə haqq və ədalət gətirdim.

Əgər bir adam məbədin və ya şahın əmlakını oğurlayarsa, o öldürülməlidir.

Əgər bir adam qaçmış qulu gizlədərsə, o öldürülməlidir.

Əgər kimsə qulun damğasını kəsib götürərsə, onun barmaqları kəsilməlidir.

Əgər bir adam başqasının qulunu öldürərsə, bunun əvəzində öz qulunu ona verməlidir.

Əgər bir adam başqasının öküzünü öldürərsə, bunun əvəzinə öz öküzünü ona verməlidir.

Əgər bir adamın borcu varsa, onun arvadı, oğlu və ya qızı 3 il müddətinə qul olmalıdır, dördüncü il onlar azad edilməlidir.

Əgər bir adam özünə bərabər bir adamın üzünə şillə vurarsa, cərimə verməlidir.

Əgər bir adam özündən artıq bir adamın (yəni əyanın, kahinin) üzünə şillə vurarsa, o, öküz gönündən hazırlanmış qamçı ilə 60 dəfə qamçılanmalıdır.

Mən, Hammurapi, ədalətli padşaham, bu qanunları mənə Günəş tanrısı bağışlamışdır”.

1. Babil şəhər dövlətinin coğrafi məkanını dəyərlandırın və xəritədə göstərin.
2. Babil dövlətinin yarandığı şəraiti izah edin.
3. Misir dövlətində və Babildə ticarətin inkişafı. Müqayisə edin.
4. Azad adamla qulların vəziyyətini müqayisə edin.
5. Babil mədəniyyətinin uğurlarını dəyərlandırın.

Hammurapi qanunlarını oxuyun. Bu qanunların müsbət və mənfi tərəflərini qeyd edin.

7. FİNİKİYA

Finikiya, sidr, purpur, koloniya, əlifba, Tir, Sidon, Bibl

Finikiyanın təbiəti. Əhalinin məşğuliyyəti. Finikiyalılar Aralıq dənizinin şərq sahilində məskunlaşmışdılar. Ölkənin təsərrüfatında bağçılıq geniş yer tuturdu. Kəndlilər, əsasən, üzüm, xurma və zeytun becərirdilər. Onlar üzümdən çəkdikləri şərabı və zeytun yağını qonşu ölkələrdə taxıla dəyişirdilər.

Sahilboyu dağlar **sidr*** və palıd meşələri ilə örtülmüşdü. Qiymətli tikinti materialı olan *sidr ağacı* Misirə və başqa ölkələrə aparılırdı. Sidr ağacı müqəddəs hesab olunurdu.

Şəffaf şüşə Finikiyada icad olunmuşdu. Finikiyalıların dənizilə bizi şirəsindən hazırladıqları tünd-qırmızı boyaq (*purpur*) qonşu ölkələrdə çox yüksək qiymətləndirilirdi. Finikiyanın adı da bu məşhur boyaqla bağlı idi. Qədim yunanlar Finikiyanı *Foinike* adlandırırdılar. Bu da “*purpur (tünd-qırmızı boyaq) ölkəsi*” deməkdir.

Finikiya şəhərləri və dəniz səyyahları. Finikiyada yaşayış məskənlərinin mövqeyi ol-

Finikiyanın təsərrüfat həyatını təsvir edin.

Sidr ağacı

Şüşə kuzə

* **Sidr** — həmişəyaşıl, iynəyarpaqlı ağac

Finikiyalıların döyüş və ticarət gəmiləri

duqca əlverişli idi. Cənubi Mesopotamiyadan, Misirdən gələn yollar burada birləşirdi. Burada Tir və başqa şəhərlər yaranmışdı.

E.ə. II minillikdə finikiyalılar ən yaxşı gəmiqayıranlar və dənizçilər kimi tanınırdılar. Finikiyalılar iki cür gəmi düzəldirdilər: hərbi gəmiləri və ticarət gəmiləri. Hərbi gəmilərin metaldan hazırlanmış şiş burnu döyüş vaxtı düşmən gəmilərini yanlardan vurur, onları dəşirdi.

Dənizçilər gəmilərlə Aralıq dənizi boyunca üzür və Atlantik okeanına çıxırdılar. Aralıq dənizi xalqları içərisində ilk dəfə finikiyalılar açıq dənizdə üzməyə başlamışdılar. Finikiya tacirləri dəniz yolu ilə ticarət aparır, Finikiya, Misir və Babil mallarını Yunanıstanda, yunan mallarını isə Şərqdə satırdılar.

Finikiya şəhərlərinin daha çox dəniz yolu ilə ticarət əlaqələri saxlamasının səbəbini izah edin.

FİNİKİYA

- Finikiya koloniyaları
- - - → Finikiya gəmilərinin hərəkət istiqamətləri
- Paytaxt şəhərlər
- Şəhərlər

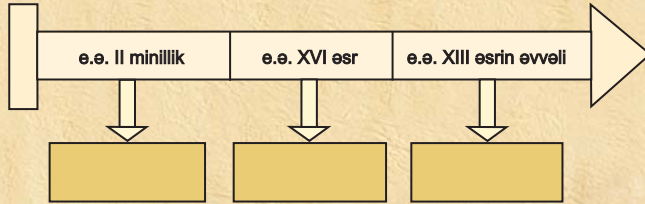

Hazırda Finikiyanın yerində Livan dövləti yerləşir. Onun bayrağında Sidr ağacı təsvir olunub. İki qırmızı zolağın arasında yerləşən Sidr ağacı sülh, uzunömürlülük rəmzi daşıyır. Livanlılara görə, Sidr ağacı əbədiyyəti və sabitliyi də əks etdirir. Sidr ağacı iynəyarpaqlılara aid olub şamkimilər fəsiləsindəndir.

1. Finikiyanın coğrafi mövqeyini xəritədə göstərin.
2. Finikiya adının yaranmasını izah edin.
3. Finikiyada sənətkarlığın inkişafı haqqında danışın.
4. Finikiya tacirlərinin uğurlarını müəyyən edin.
5. Finikiyalıların yaratdığı əlifbanı dəyərləndirin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Dərsliyin mətninə əsasən “Finikiya tacirləri” adlı mətn qurun.

8. ASSUR DÖVLƏTİ

Assur, Nineva, "Aşşurbanipal kitabxanası"

Assur dövlətinin yaranması.

Babildən şimalda, Dəclə çayının yuxarı axarında Assur dövləti yaranmışdı. *E.ə. I minilliyin əvvəllərində* Assur Ön Asiyanın ən qüdrətli dövləti oldu. Onun ilk paytaxtı baş tanrının şərəfinə Assur adlandırılmışdı. Sonralar dövlətin paytaxtı Dəclə sahilindəki Ninevaya köçürüldü.

Assur hökmdarları güclü ordu yaratmışdılar. Ordu piyada, süvari, köməkçi hərbi hissə, cəng arabası döyüşçüləri və kəşfiyyat dəstələrinə bölünürdü. Piyadalar qılınc və döyüş baltaları, süvarilər isə uzun nizə, yay-oxla silahlandırılırdılar.

Nineva şəhəri (müasir şəkil)

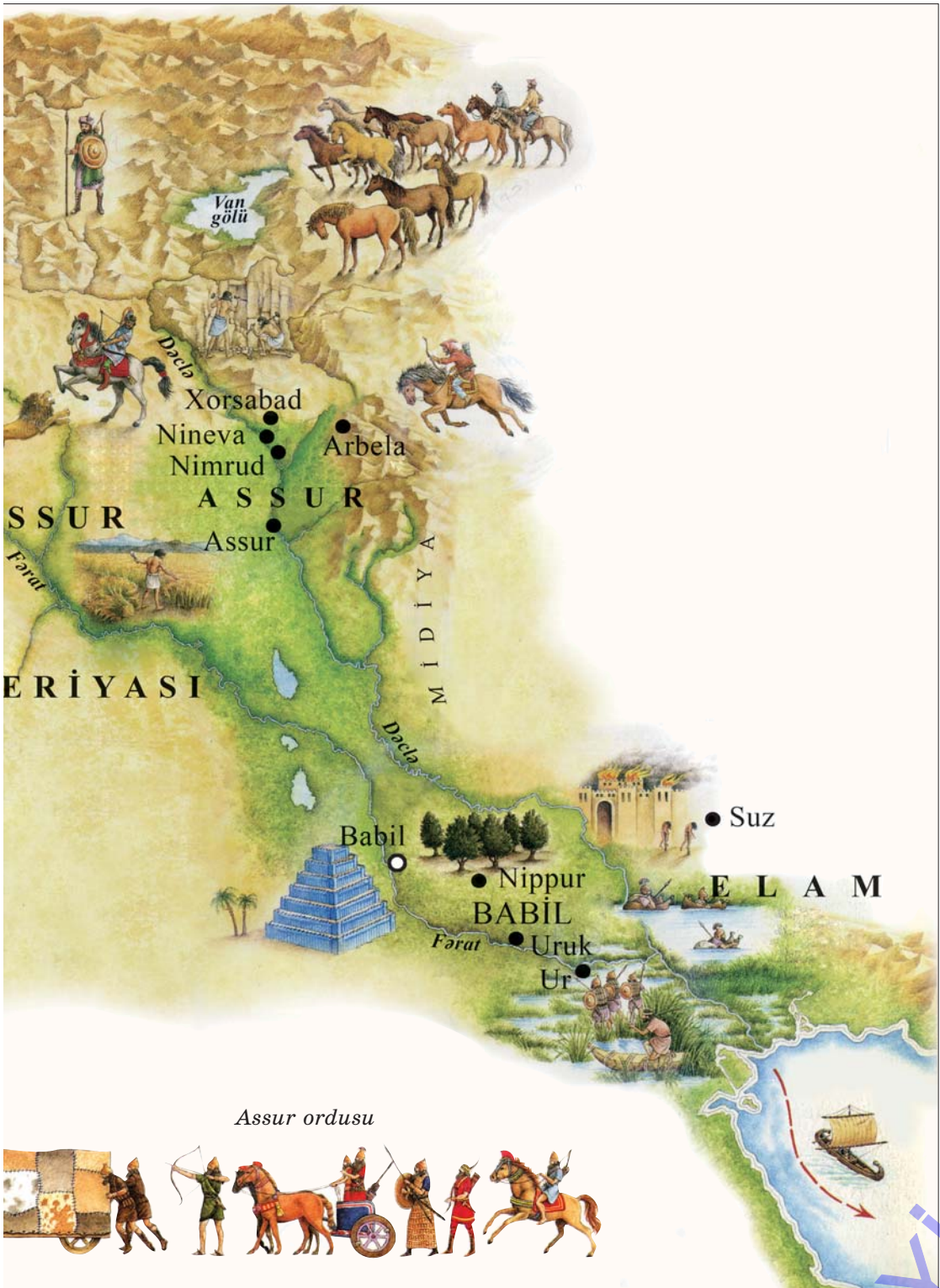
Assur dövlətinin ərazisini və onun təsir dairəsinə salmış olduğu ölkələri xəritədə müəyyən edin.

Assurda hökmdar sarayı

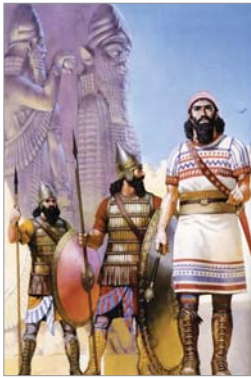
ASSUR İMPERİYASI

Assur əyanları
(qədim təsvir)

Assur döyüşçüləri

*Assur dövlətinin
inkişafı və tənə-
zülü dövrlərini mü-
qayisə edin.*

Assur işğalları. E.ə. VIII–VII əsrlərdə Assur hökmdarları Babil, Suriyanı, Fələstini işğal etdilər. Urartu və Misiri ağır məğlubiyyətə uğratdılar.

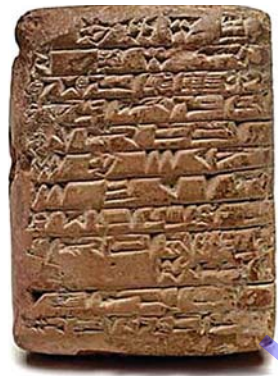
Assurun paytaxtı Ninevanı “*Aslanlar yuvası*” və “*Qan şəhəri*” adlandırırdılar. Assur dəfələrlə, xüsusilə də hökmdar II Sarqonun dövründə Azərbaycanın cənub torpaqlarında yaranmış qədim Manna dövlətinin ərazisinə hərbi yürüşlər etmişdi. Lakin Manna Assur hakimiyyətinə tam tabe olmamışdır. Assur Urartuya qarşı Manna dövlətinin müttəfiqi olmuşdur.

Assur mədəniyyəti. Assur dövləti inkişaf etmiş mədəniyyətə malik olmuşdur. Assur hökmdarlarının sarayında divarlar Assur ordusunun qələbələrini əks etdirən şəkillərlə bəzədilirdi. Assur memarlarının inşa etdikləri gözəl şəhərlər, möhtəşəm saraylar, divar şəkilləri, sənətkarların hazırladıqları şirli qablar və gözəl əşyalar bu xalqın yüksək mədəniyyətini əks etdirir.

Assur mədəniyyətinin izlərinə Azərbaycanda da rast gəlinir. Naxçıvanda Assur tipli qalaların tikintisi, Qarabağda Assura aid şirli

Aşşurbanipal ovda

Assur mixi yazısı

qabın, Assur hökmdarı *Adadnirarinin* adı həkk olunmuş muncuğun tapılması Azərbaycan—Assur əlaqələrindən xəbər verir.

Gil kitabələr kitabxanası. Aşşurbanipal gil kitabələri toplayıb onların üzünü köçürmək haqqında əmr verir. On minlərlə kitabənin üzü köçürülərək Aşşurbanipalın sarayına gətirilir. Nəticədə, dünyanın ən qədim kitabxanalarından olan *Nineva kitabxanası* (“*Aşşurbanipalın kitabxanası*”) yaranır. Burada Assur və Babil əsatirləri, dastanlar, salnamələr, müxtəlif elm sahələrinə aid kitablar toplanmışdır.

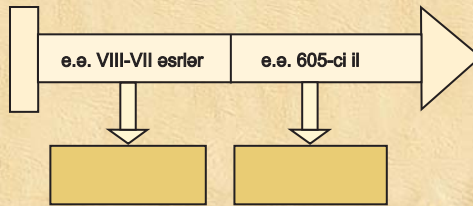
Assur dövlətinin süqutu. Assur dövlətinə qarşı Midiya—Babil ittifaqı yarandı. Manna Assur dövlətinə hərbi yardım etsə də, Nineva müttəfiqlər tərəfindən işğal edilərək dağıldı. Əzəmətli hökmdar sarayına od vuruldu. Rəvayətə görə, sonuncu Assur hökmdarı əsir düşməmək üçün özünü oda atmışdı. *E.ə. 605-ci ildə* Assur dövləti süqut etdi. Onun torpaqları Midiya və Babil arasında bölüşdürüldü.

Assur dövlətinin inkişafı və tənəzzülü dövrlərini müqayisə edin.

1. Assur istilalarının nəticələrini söyləyin.
2. Assurların məşğuliyyətini təsvir edin.
3. “Aşşurbanipal kitabxanası”nı dəyərləndirin.
4. Assur dövlətinin süqutu səbəblərini izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

9. MİDİYA DÖVLƏTİ

Midiya, "Avesta", Kiaksar, Astiaq

Midiya dövlətinin yaranması və idarə edilməsi qaydalarını təsvir edin.

Dövlətin yaranması. Midiya müasir İranın mərkəzində yerləşən xırda vilayətlərdən ibarət ərazi idi. Vilayətləri canişinlər idarə edirdilər. Bu vilayətlər Assur dövlətinə tabe idi.

E.ə. VIII əsrdə Deyok adlı canişin Midiya vilayətlərini birləşdirib vahid dövlət yaratdı və hakim sülalənin əsasını qoydu. O, Ekbatan (Həmədan) şəhərini saldıraaq Midiya dövlətinin paytaxtı elan etdi.

Midiya dövləti (e.ə. VII əsrin II yarısı – e.ə. VI əsrin ortaları)

Assur mənbələrində midiyalıların təsviri

Assur dövləti ilə Midiya arasında toqquşma oldu. Əvvəl midiyalılarla dostluq edən kimmer, iskit və sak tayfaları bu döyüşdə assurlara

*Midiya-Assur
münasibətlərini
şərh edin.*

Midiyalılar döyüşdə

Kiaksarı tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirin.

kömək etdilər. Midiya məğlub oldu və burada iskitlər ağalıq etməyə başladı.

Midiyanın işğalları. Deyokun nəvəsi *Kiaksar* Midiyada İskit ağalığına son qoydu. Kiaksar hərbi islahat keçirdi. Midiya ordusunu yenidən qurdu, onu nizəçi və oxçu dəstələrinə böldü. Süvariləri (atlıları) piyadalardan ayırdı. Güclü nizami ordu yaratdı. Bundan sonra Midiya geniş işğallara başladı.

Kiaksarın dövründə Midiyanın ərazisi çox genişləndi. Kiaksar Assur dövlətinə qarşı Babilə ittifaqa girdi. Süqut etmiş Assur dövlətinin torpaqları Midiya və Babil arasında bölüşdürüldü. Bundan sonra Midiya Manna və Urartunu da işğal etdi.

Beləliklə, Kiaksar Midiyanı Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevirdi.

Ekbatandakı qazıntılar zamanı tapılmış qızıl riton

Midiyada əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Dulusçuluq, toxuculuq, metalışləmə əsas sənətkarlıq sahələri idi. Dövlətin ərazisindən dəmir, qurğuşun, qızıl və s. metalların çıxarılması metalışləmə sənətinin daha da geniş yayılmasına səbəb olmuşdu.

Ölkə ərazisində neft də çıxarıldı. “*Midiya yağı*” adlanan neftdən, əsasən, hərbi məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Neftli parçanı oxlara bağlayıb od vuraraq düşmən üzərinə və yanğın törətmək üçün evlərin damına atırdılar.

Midiyada daxili vəziyyətin pisləşməsi. Kiaksardan sonra hakimiyyətə onun oğlu *Astiaq* gəldi. *Astiaq*ın dövründə Midiya zadəganlarının hüquqları məhdudlaşdırıldı. Bu, əyanların hökmdara olan rəğbətini və sədaqətini zəiflətdi. Midiya sarayındakı farsmeyilli qüvvələr yaranmış şəraitdən istifadə edərək fəallaşdılar.

Beləliklə, Midiyanın daxili və xarici vəziyyəti çox mürəkkəbləşdi.

Astiaq nəvəsi balaca
II Kir ilə

“Avesta”dan nümunə

Midiya mədəniyyəti və midiyalıların dini haqqında mətn tərtib edin.

Midiyanın süqutu. Qədim yunan tarixçisi *Herodot* yazırdı ki, Astiaq hakimiyyətini itirməkdən çox qorxurdu. O, bir yuxu görmüşdü. Yuxuyozanlar demişdilər ki, qızından olan nəvəsi böyüyüb onu taxtdan salacaqdır. Astiaqın qızı fars vilayətinin hakimi *Əhəmənilər* nəslindən olan *I Kambizlə* evlənmişdi.

Astiaq yuxusunun gerçək olmasının qarşısını almaq üçün nəvəsi *II Kirin* öldürülməsi barədə gizli göstəriş verir. Lakin güvəndiyi adamlar onun tapşırığını yerinə yetirmir-

lər, uşaq sağ qalır və böyüyüb babasına qarşı çıxır. Astiaqın sarayındakı farsmeyilli qüvvələr də *II Kirin* hakimiyyətə gəlməsinə çalışırdılar. *II Kir* babası Astiaqa qarşı 3 il mübarizə apardı. O, *e.ə. 550-ci ildə* qələbə çalıb *Ekbatan* şəhərini tutdu. Beləliklə, Midiya dövləti süqut etdi. *II Kir* Midiya torpaqlarını ələ keçirib, *Əhəmənilər* sülaləsinin əsasını qoydu.

Midiya mədəniyyəti. Qədim yazılı mənbələr və əfsanələr Midiya tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

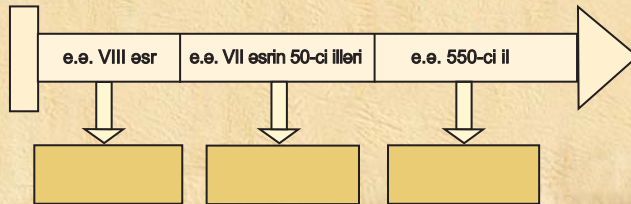
Midiyada memarlıq inkişaf etmişdi. Suz sarayları, Ekbatanı əhatə edən yeddi cərgə divarlar, qırmızı kərpicdən tikilmiş hökmdar sarayı gözəl memarlıq nümunələridir.

Din. Astiaqın dövründə zərdüştilik Midiyada rəsmi dövlət dini idi.

Zərdüştilik *e.ə. VII əsrdə* meydana gəlmişdir. Müqəddəs kitabı “*Avesta*”dır. Zərdüşt təliminə görə, xeyir ilə şər, həqiqət ilə yalan arasında mübarizə gedir. Bu mübarizədə xeyir şərə, həqiqət yalana qalib gəlir. Hörmüzdü od təmsil edir. Ona görə də Zərdüşt dininə inananlar onu müqəddəs sayır, ona si-tayış edirdilər.

1. Midiya dövlətinin coğrafi mövqeyini xəritədə müəyyən edin.
2. Midiyada vahid dövlət yaranmasını təsvir edin.
3. Midiyalılar Assur əsarətindən necə xilas oldular?
4. “Kiaksar Midiyanı qüdrətli dövlətə çevirdi” – ifadəsini izah edin.
5. Zərdüşt təliminin mahiyyətini izah edin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Assur və Midiya imperiyalarının dağıdılmasının oxşar səbəblərini araşdırın.

10. ƏHƏMƏNİLƏR DÖVLƏTİ

II Kambiz, Qaumata, I Dara, satrap, darik

İran yaylasının əhalisinin tərkibini və həyat tərzini təsvir edin.

II Kir

II Kiri tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirin.

İran yaylasının qədim əhalisi. Qədim *İran yaylasında* yaşayan əhalinin tərkibi müxtəlif xalqlardan ibarət idi. Bu yerlərin ən qədim sakinləri *elamlar* idilər. Çox sonralar bu əraziyə *ari* tayfaları gəlmişlər. Əvvəllər arilər Şərqi Avropa çöllərində yaşamış və maldarlıqla məşğul olmuşlar. *E.ə. II minilliyin sonlarında* ari tayfalarının bir hissəsi Xəzər dənizinin qərb sahilləri ilə Qafqazdan, digər hissəsi Mərkəzi Asiyadan keçib indiki İran ərazisində məskunlaşmışlar. Gəlmə arilər tədricən yerli əhali ilə qarışmış və yerli əhali onların dilini qəbul etmişdir.

Əhəmənilər dövlətinin yaranması. II Kirin işğalları. Əhəmənilər nəslindən olan II Kir babası Midiya hökmdarı Astiaqı taxtdan salıb hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra özünü Midiya şahı elan etdi. Ekbatan şəhəri Əhəməni dövlətinin mərkəzi oldu.

II Kirin hakimiyyəti dövründə Əhəmənilər Midiyanın bütün ərazilərini, Kiçik Asiyada Lidianı tutdular. Misirə qədər bütün ölkələr Əhəmənilərə tabe edildi. Öz uğurlarından ruhlanan II Kir *massaget tayfalarına* qarşı da yürüş etdi. Yunan tarixçisi Herodot massagetlər haqqında yazır ki, massagetlər çoxsaylı və cəsur xalqdır. Onlar Araks (Araz) çayı ətrafında yaşayırlar. II Kirin yürüşü ərəfəsində massaget tayfalarına *Tomris* adlı cəsur bir qadın başçılıq edirdi. Massagetlərlə döyüşdə o zamanadək məğlubedilməz sayılan II Kir məğlub edilərək öldürüldü.

II Kambizin Misiri işğal etməsi. II Kirin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu *II Kambiz* böyük ordu ilə Misirə hərəkət etdi. O, *e.ə. 525-ci ildə* həlledici döyüşdə qalib gələrək Misiri özünə tabe etdi. Misir kahinləri II Kambizi firon elan etdilər. Beləliklə, bu yürüşdən sonra Əhəmənilər imperiyası Misirdən Hindistana, İran körfəzi və Hind okeanından Böyük Qafqaz dağlarına qədər çox geniş ərazini əhatə edirdi.

II Kambiz Misirdə olarkən *e.ə. 522-ci ildə* midiyalı **maq*** *Qaumata* Əhəmənilər dövlətində hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu xəbəri eşidən II Kambiz Misirdən qayıdarkən yolda müəmmalı şəkildə vəfat etdi. *Qaumata* Əhəmənilər dövlətinin tərkibinə daxil olan bütün xalqları 3 il müddətinə vergi və hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad etdi. Onun yeddiaylıq hakimiyyəti dövründə ölkədə heç bir üsyan baş vermədi. Lakin *Qaumata* sui-qəsd nəticəsində öldürüldü

I Dara

Əhəməni dövlətində II Kambiz dövründə baş verən hadisələri şərh edin.

I Daranın sərdabəsi

* *Maq* — kahin

ƏHƏMƏNİLƏR DÖVLƏTİ

Əhəmənilər dövlətinin tarixində I Daranın rolunu müəyyən edin.

I Dara dövründə kəsilən qızıl pul—darik

və hakimiyyətə *I Dara* gəldi. *I Dara* islahatlar həyata keçirib, dövləti *satraplıq* (canişinlik) adlanan vergi dairələrinə böldü. Bu dairələrin başçısı *satrap* adlanırdı. Satraplıqlar padşahın ordusuna döyüşçü dəstələri, böyük tikintilər üçün işçi qüvvəsi verməli idi.

I Dara güclü ordu və imperiya üçün vahid pul sistemi yaratdı. Pullar qızıl və gümüşdən kəsilirdi. Qızıl pullar Daranın şərəfinə "*darik*" adlanırdı.

I Dara Əhəmənilər dövlətinin ərazisini genişləndirmək üçün quruda və dənizdə müharibələr aparırdı. Onun tabe etdiyi ölkələr talan olunur, xəzinəyə saysız-hesabsız sərvət gətirilirdi.

Əhəmənilər imperiyası III Daranın hakimiyyəti dövründə *Makedoniyalı İskəndərin* Şərqə yürüşü nəticəsində *e.ə. 330-cu ildə* süqut etdi.

1. Əhəmənilər imperiyası hansı əraziləri əhatə edirdi? Xəritədə müəyyən edin.

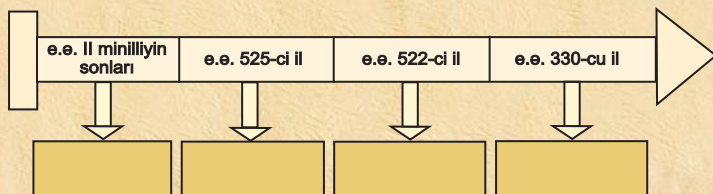
2. II Kambizin hakimiyyəti dövrünü səciyyələndirin.

3. Qaumatanın həyata keçirdiyi tədbirləri dəyərləndirin.

4. *I Daranın* islahatlarının mahiyyətini izah edin.

5. Əhəmənilər imperiyasının süqutunu təsvir edin.

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələr müəyyən edin.

Əhəmənilərin işğalları haqqında müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayın və təqdimat edin.

11. PARFIYA DÖVLƏTİ

Parn qəbiləsi, selevkilər, arşakilər, II Mitridat

Dövlətin yaranması. Makedoniyalı İskəndərin vəfatından sonra sərkərdələri onun yaratdığı imperiyanı öz aralarında bölüşdürdülər. Selevk adlı sərkərdə Suriya və Babili ələ keçirdi. Sonrakı illərdə o, hakimiyyətini çox geniş ərazilərə yaydı. Lakin çox çəkmədi ki, *Selevkilər dövləti* zəifləməyə başladı. Bu müddət ərzində dövlətin şərq vilayətlərində iki müstəqil dövlət yarandı. Bunlardan biri *Parfiya* idi.

Parfiya dövlətinin əsasını *parn* qəbilələri qoymuşdur. Bu qəbilələr ilk zamanlar Xəzər dənizi ilə Amudərya çayı arasındakı çöllərdə köçəri həyat sürürdülər. Onlar, əsasən, maldarlıqla məşğul olur və cins atlar saxlayırdılar. Sonralar isə oturaq həyata keçmiş, əkinçilik və üzümçülüklə məşğul olmuşlar.

E.ə. 247-ci ildə parn tayfasının başçısı Arşak özünü padşah elan etdi və Parfiya dövlətinin əsasını qoydu. O, bəzi ətraf əraziləri öz dövlətinə birləşdirdi. Parfiya dövləti tarixi ədəbiyyatda bəzən Arşakın şərəfinə Arşakilər dövləti də adlanır. *Arşakilər* Selevkilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edib Qərbə doğru geniş əraziləri işğal etdi.

Parfiya–Roma münasibətləri. Parfiya II Mitridatın hakimiyyəti illərində daha da qüvvətləndi. II Mitridat “*şahlar şahı*”, “*böyük*” titullarını qəbul etmişdi. Parfiya öz ərazisini Qərb istiqamətində genişləndirməkdə davam edirdi. Bu zaman Roma imperiyası da ərazi-

Parn qəbilələrinin həyat tərzini və məşğuliyyətini təsvir edin.

Parfiya dövlətinin bəzən Arşakilər adlanması səbəbini izah edin.

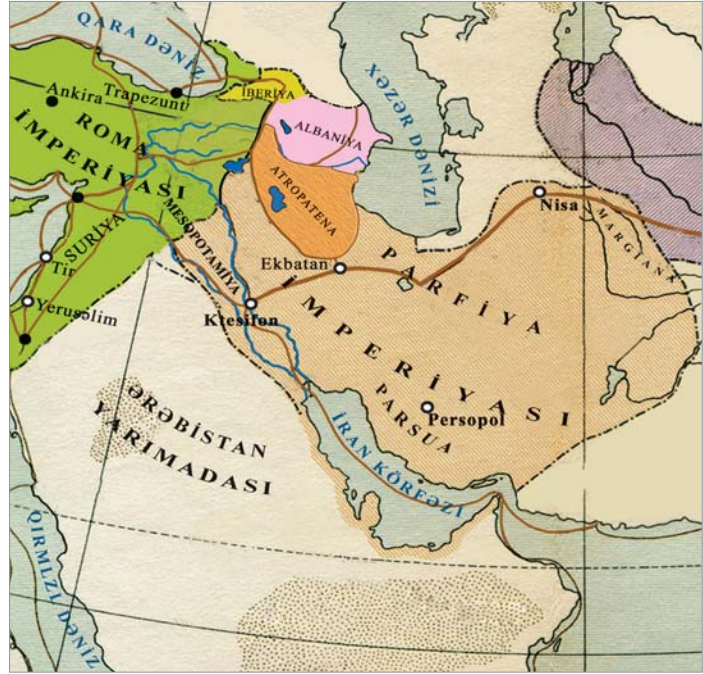
II Mitridat

Parfiya və Roma münasibətlərini şərh edin.

Xəritəyə əsasən Parfiya dövlətinin hansı müasir ölkələrin ərazilərini əhatə etdiyini müəyyənləşdirin.

Parfiya dövləti e.ə. III–b.e. I əsrdə

Parfiya dövlətinin süqut etməsinin səbəblərini müəyyən edin.

sini Şərqlə doğru genişləndirməyə çalışırdı. Onların Şərqlə doğru yürüşlərinə Parfiya mane olurdu. Bu səbəbdən Parfiya və Roma dövlətləri arasında toqquşmalar baş verirdi.

Roma dövləti Parfiyaya qarşı böyük ordu göndərirdi. E.ə. 53-cü ildə Şimali Mesopotamiyada parfiyalılar Roma ordusunu məhv etdilər. E.ə. 38-ci ildə olan döyüşdə isə romalılar qələbə qazandılar. 200 ildən çox davam edən Roma–Parfiya qarşıdurmasında tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi.

Parfiya dövləti mövcud olduğu bütün dövr ərzində qədim Azərbaycan dövlətləri Atropatena və Albaniya ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Bu dövlətlər Roma

işğalına qarşı Parfiya ilə birgə mübarizə aparmışdılar. Zaman keçdikcə çoxsaylı müharibələr Parfiya dövlətini zəiflədir, bir çox əyalət hakimləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Onlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənirdi.

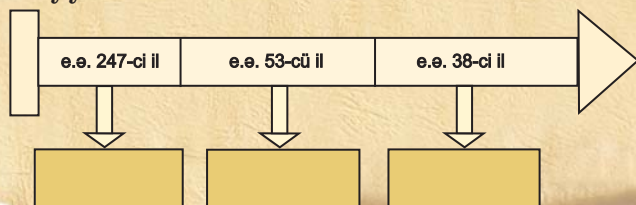
Parfiya mədəniyyəti. Parfiya dövlətində şəhər mədəniyyəti, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdi. *Böyük İpək yolunun* üzərində yerləşən Parfiya dünya ticarətində mühüm rol oynamışdır. Parfiyalılar öz ərazilərindən keçən karvanların qorunmasına xüsusi fikir verir, lakin Çin tacirlərinə Roma ilə birbaşa əlaqə saxlamağa icazə vermirdilər. Parfiya mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin güclü təsiri olmuşdur. Bunu Parfiya pullarının üstündəki yunan yazıları da sübut edir.

Parfiya pulları
(e.ə. I əsr)

1. Parfiya dövlətinin yarandığı tarixi şəraiti təsvir edin.
2. Parfiya dövlətində II Mitridatın fəaliyyətini dəyərləndirin.
3. Roma və Parfiya arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin səbəbini izah edin.
4. Atropatena—Parfiya münasibətlərini şərh edin.
5. Parfiya mədəniyyətinin inkişafına təsir edən səbəbləri müəyyən edin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Parfiya—Roma münasibətləri haqqında mətn tərtib edin.

QƏDİM TÜRKLƏR. QƏDİM ÇİN VƏ HİNDİSTAN

12. QƏDİM TÜRKLƏR

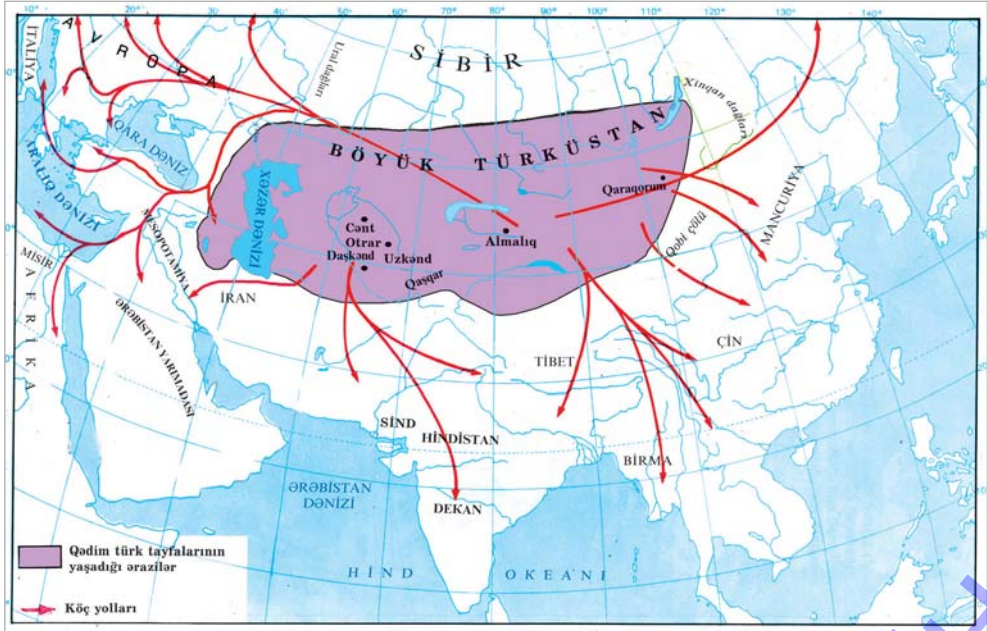

Orxon yazısı, vahə dövlətlər, Baktriya, Xarəzm, Margiana, Soqiana, Spitamen

Qədim türklərin ilk məskənlərini və həyat tərzini təsvir edin.

Qədim türklərin ilk məskənləri. Türklərin yaşadıkları ərazilər şimalda Sibir, cənubda Himalay dağlarına çatırdı. Şərqdə Xinqan dağlarından qərbdə Xəzər dənizinə və Ural dağlarına qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Bu torpaqlar *Böyük Türküstan* adlanırdı. Zaman keçdikcə türklər daha geniş ərazilərdə məskən salmışlar.

Qədim türklərin köç yolları

Türk tayfaları olan hunlar şərqi və cənuba köç etmiş, Ural və Volqa çaylarını keçərək qərbə yayılmışlar. Onların bir hissəsi Şimali Qafqaza, bir hissəsi isə Qara dəniz sahillərinə gəlmişdir. Şimali Qafqaza gələn türklərin bir qismi Dərbənd keçidini keçərək, Azərbaycan və Ön Asiyada yerli türk tayfaları ilə qayna-yıb-qarışmışlar.

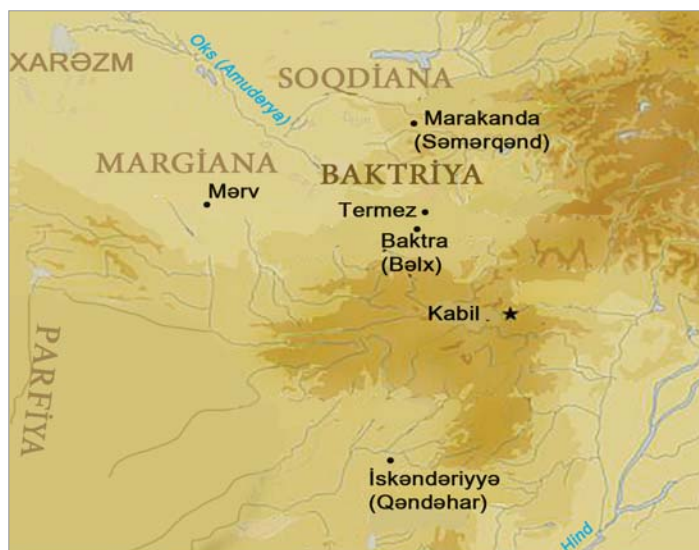
Türklərin ən qədim tarixi arxeoloji qazın-tılar nəticəsində tapılan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında öyrənilmişdir.

Sibirin cənubunda və Qazaxıstan çöllərində qədim türk tayfalarına məxsus kurqanlar, torpaq qəbirləri öyrənilmişdir.

İssık gölü yaxınlığında yerləşən Esikdə zən-gin tapıntılara malik kurqan açılmışdır. Bura-

Orxon əlifbası ilə yazılmış kitabə

Vahə dövlətləri

Vahə dövlətləri-nin yerləşdiyi ərazi-ləri müasir dövrün xəritəsində göstə-rin, onlardan biri haqqında mətn ha-zırlayın.

* **Vahə** — səhrada və ya çöldə suyu və yaşıllığı olan sahə

dan V əsrə aid 23 hərfdən ibarət Orxon yazısı tapılmışdır.

Türk tayfalarının təsərrüfat həyatında maldarlıq əsas yer tuturdu. Yeni otlaq sahələri ələ keçirmək və yadelli basqınlarından qorunmaq üçün ailə və ya toplum halında öz yaşayış məskənlərini dəyişirdilər.

Vahə* dövlətləri. Əhəməni imperiyasının mövcud olduğu zamanlarda Mərkəzi Asiyada olan vahə dövlətləri *Baktriya, Parfiya, Xarəzm, Margiana və Soqdana* ona tabe idi.

Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində Əhəmənilər imperiyası süqut etdi. Əhəmənilərin hakimiyyəti altında olan ölkələr müstəqillik qazandılar. Bu dövlətlərdən biri də Xarəzm idi.

Xarəzm hökmdarı Makedoniyalı İskəndərin yanına elçilər göndərmiş və ona müttəfiq olmağı təklif etmişdi. İskəndər isə Səmərqəndi tutmuş və Sırdərya çayı tərəfdə istehkamlar tikdirmişdi.

Bu dövrdə baktriyalılar və soqdianalılar İskəndərə qarşı döyüşə hazırlaşdılar. İskəndər bu təhlükəni qabaqlayaraq saklara qarşı yürüşə çıxmışdı.

Soqdanada sərkərdə Spitamenin çağırışı ilə yerli əhali yadellilərə qarşı mübarizəyə qalxdı. İskəndər döyüşdə qalib gəlsə də, onların mübarizə əzmini qıra bilmədi. Spitamen döyüş meydanında həlak oldu, lakin xalq qəhrəmanı kimi yaddaşlarda qaldı.

Makedoniyalı İskəndərin yaratdığı böyük imperiya onun ölümündən sonra sərkərdələri

Mərkəzi Asiya xalqlarının Makedoniyalı İskəndərə qarşı mübarizəsini təsvir edin.

arasında bölündü. Mərkəzi Asiya Selevkin yaratdığı dövlətin tərkibinə daxil oldu, lakin başqa imperiyalar kimi Selevkilər dövləti də parçalandı. Baktriya və Parfiya Selevkilər dövlətindən ayrıldı.

Mədəniyyət. Qədim türklərin yaşadığı ərazilərdə aparılan arxeoloji qazıntılar əhalinin zəngin şəhər mədəniyyətinə malik olduğunu aşkara çıxarmışdır. Dulusçuluq, metal işləmə sənətində uğurlar qazanılmışdır. Məbəd bina-

Yunan Baktriyada hazırlanmış qızıl məmulatlar:
a) sancaq; b) qolbaq və c) möhürlü üzük

Dəfn xalçası
(Pazırıq, e.ə V əsr)

Tanrı qarşısında dayanan atlı
(Keçə xalça. Pazırıq, e.ə. IV—III əsrlər)

*Mərkəzi Asiya
xalqlarının qonşu
xalqlarla iqtisadi
əlaqələrini şərh edin.*

ları və bürclü qala divarlarının inşa xüsusiyyətləri göstərir ki, burada həm də memarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir.

Mərkəzi Asiya xalqlarının mədəniyyətinə İran, Hindistan, daha çox yunan mədəniyyətinin təsiri olmuşdur. Buradan tapılmış pulların arxa tərəfində yunan tanrıalarının (Zevsin, Poseydonun) və qəhrəman Heraklin təsvirləri vardır.

Mərkəzi Asiyada yaşayan qədim əhali zərdüştilik dininə sitayiş etmiş və onlar Günəşi, Ayı və odu müqəddəs saymışlar.

1. Qədim türklərin yaşadığı əraziləri xəritədə göstərin.
2. Türklərin qədim yaşayış məskənlərini müəyyən edin.
3. Mərkəzi Asiyada olan vahə dövlətlərini sadalayın.
4. Selevkilər dövlətinin yarandığı tarixi şəraiti təsvir edin.
5. Türk oğullarının Makedoniyalı İskəndərə qarşı mübarizə aparmalarını faktlarla dəyərləndirin.

Mərkəzi Asiyada yaranmış türk dövlətləri haqqında müxtəlif mənbələrdən əlavə məlumat toplayın.

13. İSKİT DÖVLƏTLƏRİ

Kimmer, iskit, saklar, Tuqdamme, Atey, Neapol

Kimmer, iskit, sak tayfaları. Qara dənizin şimalında və Krım yarımadasında türk mənşəli kimmer, iskit və sak tayfaları yaşayırdılar. Bu tayfalar yaşadıkları ərazilərdən köç etməyə başladılar. Onlar Cənubi Qafqazda və Ön Asiya'nın müxtəlif yerlərində məskunlaşdılar. *E.ə. VII əsrin ortalarında* Van gölü ilə Urmiya gölü arasındakı ərazilərdə *Kimmer-İskit-Sak* padşahlığı yarandı. Bu dövlətin hökmdarlarından biri *Tuqdamme* olmuşdur.

Kimmer, iskit və sakların bir qismi qədim Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış, burada yaranmış Manna əhalisi ilə ittifaq yaratmışdılar. Onların gəlişi Assur dövlətinin bu bölgədəki nüfuzuna böyük zərbə vurdu. Manna Assur ilə ittifaqı pozdu.

İskit dövlətinin meydana gəldiyi ərazini müasir xəritədə göstərin.

İskit döyüşçüləri
(müasir şəkil)

İskit döyüşçüləri (qızıldan hazırlanmış nümunə)

Kimmerlər ovda
(qədim təsvir)

*İskit dövlətlərinin
meydana gəlməsi,
inkişafı və tənəzzü-
lü dövrlərini fərqləndirin.*

Manna dövləti kimi, onun qonşuluğunda olan midiyalılar da kimmer, iskit və sak tayfalarına arxalandılar və Assura qarşı çıxdılar. Sonralar isə iskitlər midiyalılara yox, Assur dövlətinə yardım etdilər. Nəticədə Midiya iskitlərin hakimiyyəti altına düşdü. İskit tayfaları

Midiyada bir müddət ağalığ etdilər. *E.ə. VI əsrin əvvəllərində* Midiya hökmdarı onları Ön Asiyadan çıxartdı və Kimmer–İskit–Sak padşahlığı süqut etdi.

İskit dövləti. *E.ə. IV əsrin ortalarında* iskitlər Şərqi Avropada yeni bir padşahlıq yaratdılar. Bu dövlət Don və Dunay çayları arasında yerləşirdi. *Neapol* şəhəri dövlətin paytaxtı idi. İskitlər öz ərazilərini qərbə doğru genişləndirməyə çalışırdılar. Qərbdə onlar Makedoniya çarı *II Filiplə* üz-üzə gəldilər. *E.ə. 339-cu ildə* baş verən döyüşdə İskit padşahı *Atey* həlak oldu. Lakin 8 il sonra iskitlər ölkənin qərb torpaqlarını işğal etmiş Makedoniya ordularını darmadağın etdilər.

Üzərində döyüş səhnəsi
təsvirli qab

İskit kurqanı

Qonşuluqdakı yunan şəhər-dövlətlərinin bir qismini tabe edən iskitlər, həm də bu ərazilərdən keçən beynəlxalq taxıl ticarətini də ələ keçirməyə çalışırdılar. İşğalçı müharibələr və yadelli basqınları İskit dövlətini zəiflətdi. III əsrin 2-ci yarısında *got* tayfalarının hücumu nəticəsində İskit dövləti süqut etdi. Sağ qalan iskitlər azadlıqları ilə yanaşı, dillərini və adətlərini də itirib bir xalq kimi tarix səhnəsindən silindilər və digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarıxdılar.

İskitlərin təsərrüfat həyatı. Yazılı mənbələr və arxeoloji materiallar iskitlərin həyatı haqqında onu deməyə imkan verir ki, onlar əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşlar. Əkinçi iskitlər, əsasən, dənli bitkilər becərmiş, istehsal etdikləri taxılın bir hissəsini yunanlara satmışlar. Maldar iskitlər qoyun, keçi, qaramaldan başqa, cins atlar da bəsləyirdilər.

İskitlərin məskən saldıği yerlərdə iskit kurqanları öyrənilmişdir. Kurqanaltı qəbirlərdən çoxlu miqdarda müxtəlif sənətkarlıq məmulatları, mis, gümüş və qızıl qablar, silahlar tapılmışdır.

Qızıl qab

İskit tayfalarının təsərrüfat həyatını təsvir edin.

Qızıl gərdənlik
(boyunbağı)

Qızıl əşya
(İskit atlısı)

Qızıl daraq

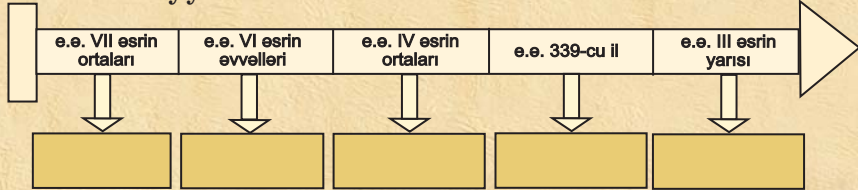
İskit mədəniyyətini dəyərləndirin.

İskit mədəniyyəti. Qara dəniz sahillərində yaşayan iskitlərin mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin təsiri olmuşdur. İskitlər gözəl incəsənət nümunələri yaratmışlar. İskit abidələrindən çoxlu zoomorf formalı (heyvani üslublu) fiqurlar və daşdan yonulmuş kiçik insan heykəlləri də tapılmışdır.

Kimmer, iskit və sakların mədəniyyəti, dəfn adətləri, dini inancları ümumi cəhətdən bir-birinə yaxındır. İskitlər tanrılara etiqad edirdilər. Onlarda oda, suya və s. inam geniş yayılmışdı.

1. Manna-Assur ittifaqı nə üçün pozuldu? İzah edin.
2. E.ə. IV əsrdə mövcud olan İskit padşahlığının makedoniyalılarla münasibətini şərh edin.
3. İskit incəsənətini dəyərləndirin.
4. İskitlərin yayıldıqları ərazini xəritədə qeyd edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

İskitlərin metalışləmə sənətindəki uğurlarını dəyərləndirin.

Qədim hunların ərazisi və məşğuliyyəti.

The map shows the Silk Road routes in Central Asia and China. The Great Wall of China is marked with a dashed line. The Great Han Empire (BÖYÜK HUN DÖVLƏTİ) is shown in yellow, and the Han Empire (ÇİN DÖVLƏTİ) is shown in light green. The map also shows the Indian Ocean (HİND OKEANI) and the Pacific Ocean (SAKİT OKEAN). The legend indicates that the dashed line represents the Great Wall of China, the yellow area represents the expansion of the Great Han Empire, the light green area represents the expansion of the Han Empire, and the orange arrows represent the movements of the Huns.

— — —	Çin səddi		Metə tanhunun dövründə ərazinin genişlənməsi
	Qərb hunları tərəfindən ərazinin genişlənməsi	➔	Hunların yürüşləri

Hunların sosial-iqtisadi vəziyyətini şərh edin.

Mete tanhu

İlk Hun dövlətinin meydana gəlməsi. Böyük Hun dövləti Mərkəzi Asiyada yaranmış ilk türk dövləti olmuşdur. Vahid Hun dövləti *e.ə. 220-ci ildə* tayfaların birləşməsindən yaranmışdır. Bu tayfa ittifaqına *Teoman tanhu* başçılıq edirdi. “Tanhu” sözü sonralar *yabqu, kağan, xaqan* şəklində işlənmişdir. Teoman qüvvətli bir ordu yaratmış və Çinə hücum etmişdi. Torpaqlarını tutmuş, Çin imperatoru ilə qohumluq əlaqələri də yaratmışdılar. Bu yaxınlıqdan istifadə edən çinlilər Hun ordusunun döyüş üsullarını öyrəndilər. Teoman tanhudan sonra hakimiyyətə gələn oğlu *Metenin* hakimiyyəti dövründə hunlar elə nizami süvari qoşun yaratmışdılar ki, bu ordu öz döyüş üsulları ilə məğlubedilməz sayılırdı. Çinlilər sonralar hunların hücumlarının qarşısını almaq üçün *e.ə. 214-cü ildə Böyük Çin səddini* inşa etməyə başladılar.

Mete yürüşdə

Hun imperiyasının parçalanması. Çindən Mərkəzi Asiya və Avropaya gedən “Böyük İpək yolu”na nəzarət uğrunda hunlarla çinlilər arasında mübarizə gedirdi. *E.ə. I əsrin ortalarında* anası çinli olan şahzadə Hun hökmdarı seçildi. O, Çin dövlətinin himayəsini qəbul etmək istədi. Lakin türk qızından olan qardaşı Çiçi ona qarşı çıxdı və mərkəzi şəhəri tutub tanhu oldu. Beləliklə, Böyük Hun imperiyası iki hissəyə: qərb və şərq hunlarına parçalandı.

E.ə. 36-cı ildə qərb hunları ərazilərini genişləndirdilər. Elə həmin ildə çinlilər Qərbi Hun dövlətinin paytaxtını tutdular. “Böyük İpək yolu” üzərində yerləşən şəhərlər qarət edilib dağıdıldı. Qərb hunları Ural dağlarına tərəf çəkildilər. Şərq hunları isə çinlilərin hakimiyyətini qəbul etdi. Bir müddət onların bir hissəsi qərbə köç edərək qərb hunlarına qarıxdılar. Bu tayfalar-dan çinlilər içərisində öz varlıqlarını qoruyub saxlayanlar isə sonralar qüdrətli *Göytürk dövlətinin* yaradılmasında mühüm rol oynadılar.

Din və mədəniyyət. Hunlar səma, yerüstü, yeraltı tanrılara və ruh-

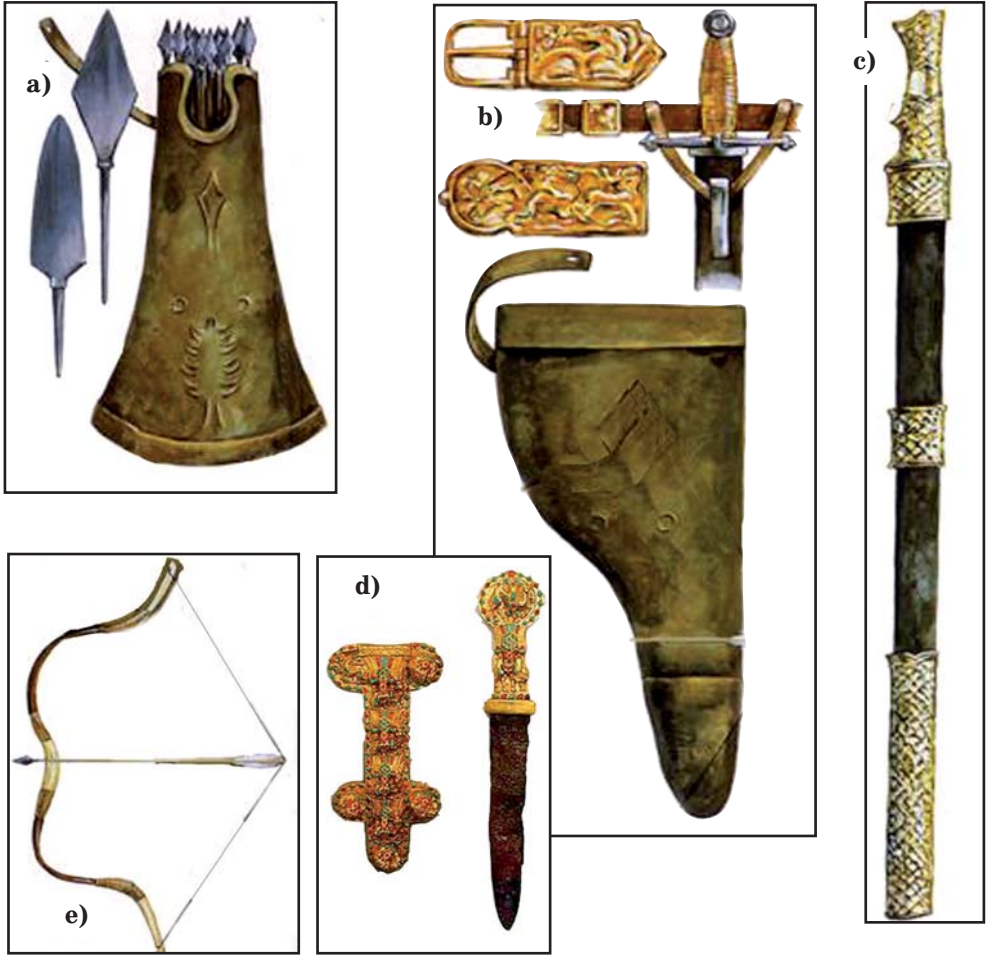
Şaman dua edərkən

Hun dövlətinin parçalanması səbəbini izah edin.

Türk yaşayış evi — “yurd”un daxili görünüşü

Qədim hunlara aid silahlar və hərbi geyim nümunələri:

- a) Ox ucluqları; b) qızıl kəmə; c) qızıl dəstəkli qılınc;
d) qızıl dəstəkli xəncər; e) yay və ox

lara inanırdılar. Ən ulu səma tanrıları *Günəş* və *Ay* tanrıları sayılırdı.

Qədim hunların inancına görə pis ruhlar yeraltı dünyanı idarə edən *Yerlik tanrıya* tabe idilər. Ruhlarla insanlar arasında münasibət yaradan adam *şaman* adlanırdı.

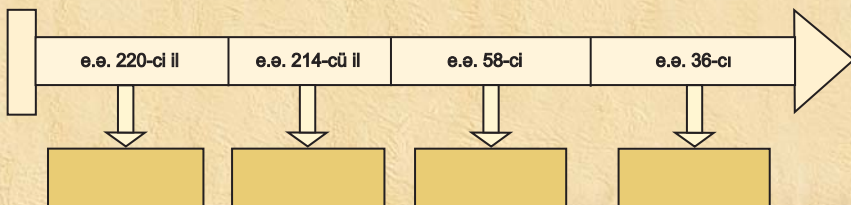
Hunlar dəfn zamanı ölənlərin qiymətli əşyalarını onların məzarına qoyurdular. Hun abidələrindən çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri — kəmərlər, at əsləhələri və üzəri heyvan təsvirləri ilə bəzədilmiş silahlar tapılmışdır.

Hunların dini görüşləri ilə bağlı məlumat təqdim edin.

1. Hunların yaşadığı əraziləri xəritədə göstərin.
2. Hunların yeni ərazilər ələ keçirməsi səbəbini izah edin.
3. Teoman tanhununun fəaliyyətini dəyərləndirin.
4. Hunlarla çinlilərin yaxınlaşması səbəbini izah edin.
5. Böyük Çin səddinin nə vaxt və hansı məqsədlə inşa olduğunu izah edin.
6. Hun imperatorluğunun parçalanması səbəbini izah edin.
7. Hunlarla iskitlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

Hunların çinlilərlə münasibətləri haqqında müxtəlif mənbələrdən əlavə məlumat toplayın.

15. QƏDİM ÇİN

Sin Şixuandi, Böyük İpək yolu, heroqlif, Konfutsi

Hunların dini görüşləri ilə bağlı məlumat təqdim edin.

İlk Çin imperatoru
— Sin Şixuandi

Sin Şixuandinin məqbərəsindən tapılmış gil at və əsgər

Təbiəti və əhalisi. Çin, əsasən, dağlıq ölkədir. Onun ərazisindən böyük Xuanxe və Yantszi çayları axır. Xuanxe vadisinin torpaqları çox məhsuldar olduğundan burada insanlar sıx məskunlaşmışdılar. Xuanxe çayında güclü daşqınlar olurdu. Bu zaman çoxlu şəhər və kəndlər dağılır, böyük insan tələfatı baş verirdi. Ona görə də çinlilər Xuanxe çayını “*Çinin bəlası*”, “*min fəlakət çayı*”, “*gəzən çay*” adlandırırdılar.

Xuanxe çayının aşağı axarında əhali əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olurdu. Sənətkarlar ipək parçalar toxuyur, dulusçular ağ gildən zərif qablar istehsal edirdilər. Çinlilər dəmir emal etməyi öyrəndilər.

Çinin birləşdirilməsi. Çində bir neçə müstəqil quldar dövlət mövcud idi. Bu dövlətlər arasında tez-tez uzunsürən müharibələr baş verirdi. Ona görə də bu dövr Çin tarixində “*vuruşan padşahlıqlar dövrü*” adlanır.

Çin dövlətləri arasında gedən mübarizədə Sin padşahlığı qələbə çaldı. Sin padşahı bütün Çini birləşdirdi. *E.ə. III əsrin II yarısında* Sin dövlətinin padşahı **imperator*** titulunu qəbul etdi. O özünü *Sin Şixuandi* (Çinin birinci imperatoru) adlandırdı.

Çindən şimalda hun tayfaları yaşayırdılar. Onlar tez-tez Çinə hücum edirdilər. Hunların hücumlarının qarşısını almaq üçün *Sin*

* **İmperator** — latınca “imperium” sözündən olub, tam hakimiyyətə malik olan deməkdir.

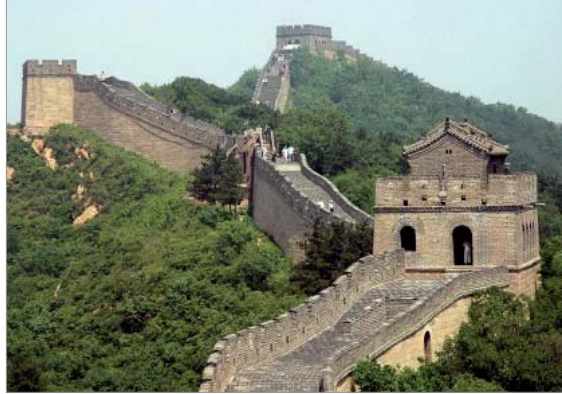
Şixuandi Böyük Çin səddini tikdirməyə başladı.

Sin Şixuandi böyük dövləti idarə etmək üçün inzi-bati islahat keçirdi. O, ölkəni vilayətlərə böldü.

E.ə. III əsrin ortaların-da Sin sülaləsinin haki-miyyəti başa çatdı. İmpe-riyanı *Xan* nəslindən olan hökmdarlar idarə etməyə başladı.

Böyük İpək yolu. Ticarət yolları o zaman mövcud olan bütün dövlətləri birləşdirirdi. Makedoniyalı İskəndərin Şər-qə yürüşündən sonra dövlətlər və xalqlar arasında əlaqələr daha da genişləndi. Dünya ticarət yollarına Çindən gələn ticarət yolu da qoşuldu. Bu yolla Yaxın Şərq ölkələrinə və Aralıq dənizi hövzəsinə Çindən ipək, gil qablar və s. məhsullar gətirilirdi. Bu mallar içərisində ipək əsas yer tuturdu. Odur ki, Çindən gələn karvan yolu “*Böyük İpək yolu*” adlanırdı. *E.ə. II əsrdə* İpək yolu Çindən Şimali Afri-kaya və İspaniyaya qədər böyük ərazidə yerləşən bütün dövlət və xalqları birləşdirirdi. Bu yolun əsas xətlərindən biri də Azərbaycan-dan keçirdi. Bu yolla tək-cə tacirlər getmir, Çin orduları qarətçi yürüşlər də edirdilər.

Çində xalq üsyanları. *Eramızın əvvəllərində* müxtəlif vergilər və torpağın ağır şərtlərlə icarəyə verilməsi Çində güclü xalq üsyanlarının baş verməsi ilə nəticələndi. Bu üsyan tarixdə “*Qırmızıqaşlılar*” üsyanı adlanır.

Böyük Çin səddi

Çin dövlətinin idarə olunması qaydalarını şərh edin.

a)

b)

Tunc pullar:

a) *Sin dövrünə aid*; b) *Xan dövrünə aid*

Üsyançılar
döyüşdə

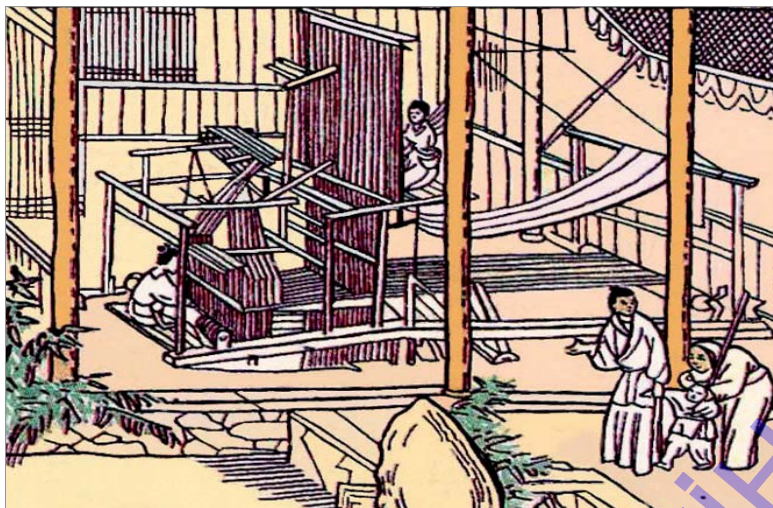

*Çin dövlətinin in-
kişafı və tənəzzülü
dövlətlərini müqayə-
sə edin.*

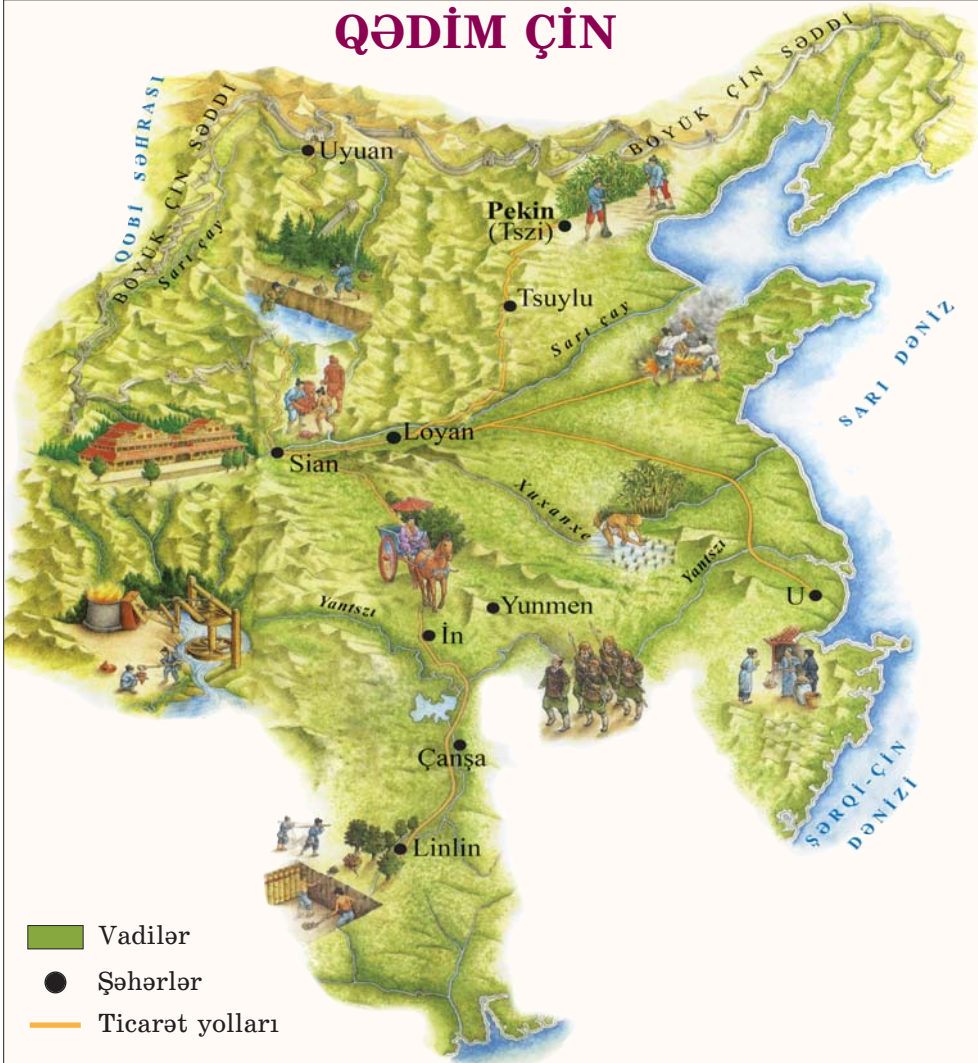
Üsyançılar seçilmək üçün qaşlarına qırmızı rəng çəkmişdilər.

184-cü ildə isə Çjan qardaşlarının başçılığı ilə böyük “Sarısarıqlılar” üsyanı baş verdi. Üsyançılar tanınmaq üçün başlarına sarı

Çində ipək
istehsalı

QƏDİM ÇİN

木

Ağac

林

Meşə

Çin heroqlifləri

Tısbəğa çanağı üzərində heroqliflər
(e.ə. II minillik)

Tunc kompas
(Xan dövrü)

sarıq bağlamışdılar. “Sarısarıqlılar” üsyanı 20 il davam etdi və çox böyük çətinliklə yatırıldı. Bu üsyan Çin dövlətini zəiflətdi. Bir neçə il sonra padşah öldürüldü.

Xan sülaləsi devrildi. Çin yenidən xırda dövlətlərə parçalandı.

Qədim Çinin mədəniyyəti. Qədim Çində elm, incəsənət, heykəltəraşlıq və memarlıq inkişaf etmişdi. Yazıda heroqliflərdən istifadə olunurdu. Mətnlər bambuk lövhələr üzərində, mühüm sənədlər, imperatorun əmrləri isə ipək parça üzərində yazılırdı.

Çinlilər ilboyu təbiətdə baş verən dəyişiklikləri müşahidə edərək dəqiq təqvim düzəltmişdilər. İlk kompası da çinlilər yaratmışlar. Kağızın ixtirası da çinlilərin adı ilə bağlıdır.

Konfutsi adlı **filosofun*** yaratdığı təlim Çində geniş yayılmışdı. Konfutsi əxlaqi fikir-

Qədim Çində uşaq əyləncə mərkəzi

* *Filosof* — müdrikliyi sevən adam, alim

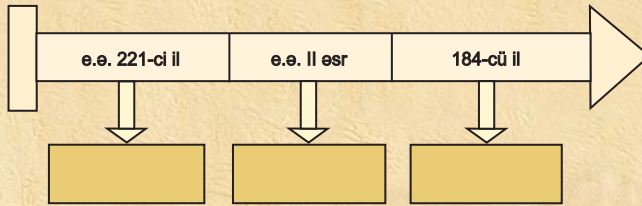
lər irəli sürərək deyirdi: “*Qəbahətlərimizi örtmək, gizlətmək hünər deyil, hünər qəbahət etməməkdir*”. Konfutsiyə görə, kiçik böyüyə, oğul ataya, xalq padşaha tabe olmalı, böyük kiçiyin, ata oğulun, padşah isə xalqın qayğısını çəkməlidir. Çin alimləri “*Bilici*” adını almaq üçün Konfutsi təlimindən imtahan verirdilər. Konfutsi təlimi həm insanların axirət dünyasına inamını, həm də əcdadların ruhuna olan sayğısını artırırdı.

Qədim Çinin mədəniyyətini dəyərləndirin.

1. Çinin təbiətinin əhalinin həyatına təsirini təsvir edin.
2. Çin tarixində “vuruşan padşahlıqlar dövrü”nü təsvir edin.
3. Sin padşahının fəaliyyətini dəyərləndirin.
4. Konfutsi təliminin mahiyyətini söyləyin.
5. Çin səddini və İpək yolunu kontur üzərində göstərin.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Çinin dünya mədəniyyətinə hansı töhfələr verdiyini müəyyən edin.

16. QƏDİM HİNDİSTAN

Aşoka, kastalar, şahmat, Budda, “Veda”

Qədim möhür
(e.ə. III minillik)

*Qədim Hindistan-
da iqtisadi inkişafı
təsvir edin.*

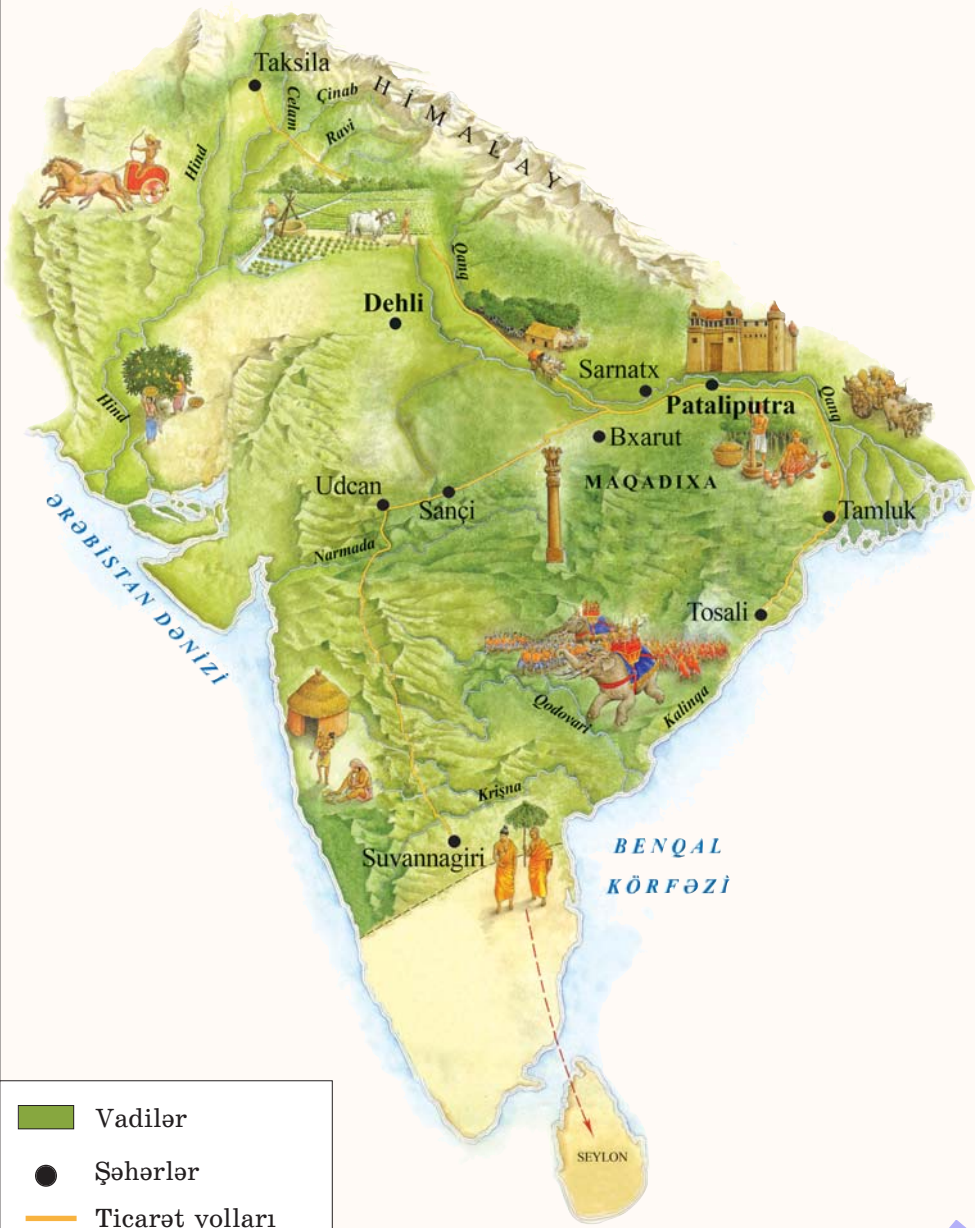
*Qədim Hindistan
dövlətinin yaranma-
sı və inkişaf amil-
lərini izah edin.*

Təbiəti və əhalisi. Hindistan yarımadası Asiya qitəsinin cənubunda yerləşir. Yarımadanın şimalında Himalay dağları ucalır. Hindistan yarımadası, əsasən, yaylalardan ibarətdir. Yayla ilə Himalay dağları arasında düzənlik yerləşir. Düzənliyin qərb hissəsində Hind, şərq hissəsində Qanq çayları axır. Hindistan ərazisi mis və dəmir yataqları ilə zəngindir.

İnsanlar Hindistanda ən qədim dövrlərdən məskən salmışlar. Burada e.ə. III minilliyə aid şəhərlərin (Mohencodaro və Harappa) xarabalıqları aşkar olunmuşdur. E.ə. II minillikdə köçəri *ari tayfaları* Hindistana hərəkət etmiş və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdı. Onlar əkinçiliklə məşğul olur, mal-qara sürüləri, at ilxırları saxlayırdılar. Hindlilər dəmir çıxarmağı və emal etməyi bacarırdılar. Burada taxıl, şəkər qamışı və pambıq yetişdirilir və pambıqdan zərif parçalar toxunurdu. Fillər əhliləşdirilir, onlardan təsərrüfat işlərində və döyüşlərdə istifadə edilirdi.

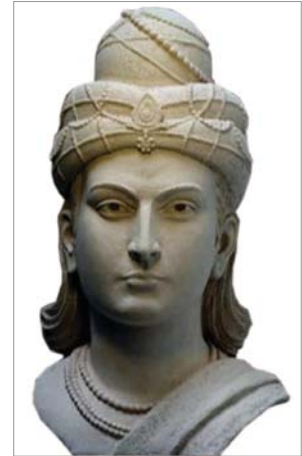
Hindistanın qədim dövlətləri. Əmək məhsuldarlığının artması bərabərsizliyin yaranmasına səbəb oldu. Adlı-sanlı adamlar quldarlara çevrildilər. Onlar icmaçı kəndliləri

QƏDİM HİNDİSTAN

Xüsusi təlim görmüş döyüş filləri

Padşah Aşoka

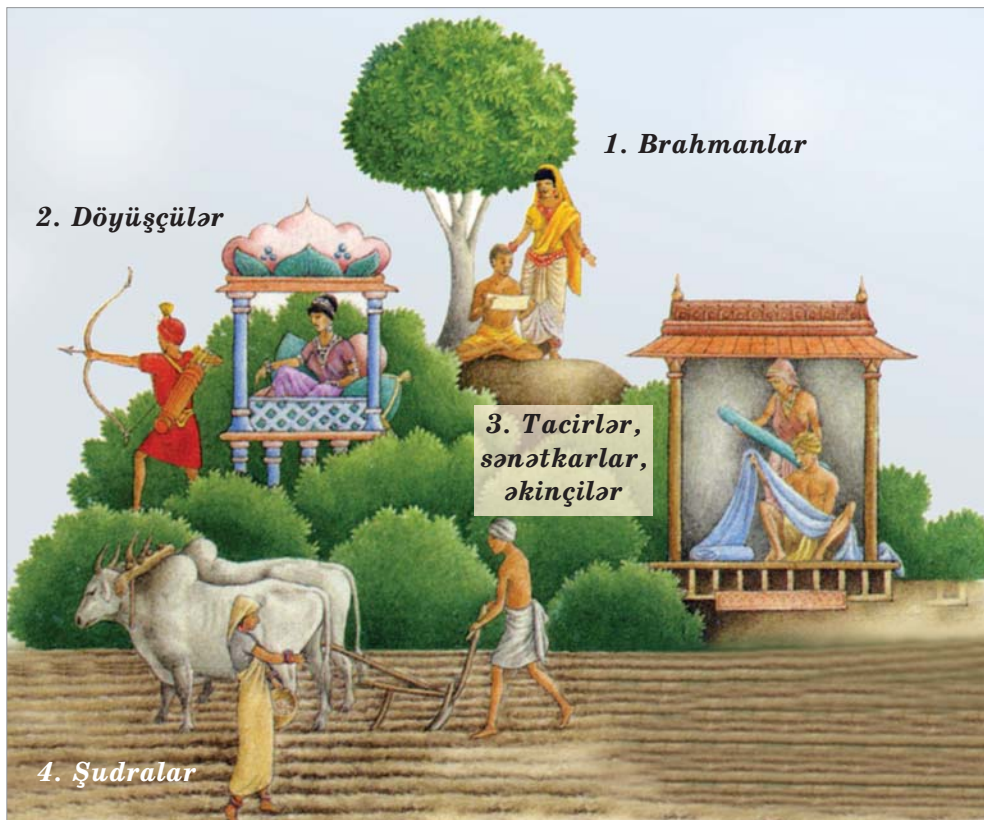
və qulları istismar etməyə başladılar. Hindistanda qulları “*yad*”, “*düşmən*” adlandırırdılar. Tayfa başçıları — *racələr* tədricən padşahlara çevrilirdilər. Beləliklə, e.ə. I minillikdə Hindistanda ilk dövlətlər meydana gəldi.

E.ə. IV əsrin 20-ci illərində Makedoniyalı İskəndər Hindistanın şimal-qərb hissəsinə hücum etdi. Makedoniyalılar burada əhalinin güclü müqavimətinə rast gəldilər. İskəndər yorulmuş əsgərlərin tələbi ilə geri dönmək məcburiyyətində qaldı.

Mauriya sülaləsinin nümayəndəsi *Aşoka* e.ə. III əsrin 2-ci yarısında bütün Hindistanı vahid dövlətdə birləşdirməyə nail oldu. Onun ölümündən bir müddət sonra isə yaratdığı dövlət dağıldı.

Kastalar*. Hindlilər arasında yaranmış bərabərsizlik onların dinində də öz əksini tapmışdı. Hindlilər inanırdılar ki, insanları ya-

* **Kastalar** — qəti müəyyənləşdirilmiş hüquq və vəzifələri olan insan qrupları

Hindistanda kastalar

radan baş tanrı *Brahma* onları əməllərinə görə kastalara bölmüş, hüquq və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Brahma öz dodaqlarından kahinləri — *brahmanlar* kastasını yaratmışdır. Ona görə də onlar tanrı adından danışa bilərlər. Döyüşçülər ikinci kastaya daxil idilər. Tacir, sənətkar və əkinçilər üçüncü, nökr və qulluqçuların daxil olduğu şudralar isə dördüncü kastanı təşkil edirdi. Kastaya məxsusluq irsi idi. *Brahma*nın oğlu *brahman*, *şudra*nın oğlu

Hindlilər arasında ictimai bərabərsizlik dində öz əksini necə tapdığını təsvir edin.

Daşdan
yonulmuş
dörd aslan heykəli
(e.ə. III əsr)

Hind rəcəsi şahmat oynayarkən

*Hindistan mədə-
niyyətinin inkişaf
xüsusiyyətlərini
müəyyənləşdirin.*

şudra olurdu. Bu kastalardan heç birinə daxil olmayan “toxunulmaz” adamlar da var idi. Toxunulmaz adamlar ən çirкли işləri görürdülər.

Mədəniyyət. Hindlilərin öz yazısı var idi. Onlar Finikiya əlifbası ilə də tanış olmuşdular.

Qədim hindlilərin etiqadları və dünyagörüşləri onların yaratdığı “*Mahabharata*” və “*Ramayana*” dastanlarında öz əksini tapmışdır.

Hindlilər elmə də böyük töhfələr vermişlər. Hindlilərin ixtira etdiyi asan hesablama qaydası ən mühüm yenilik idi. Onlar sıfır rəqəmini tətbiq etdilər. Həmin rəqəmin köməyi ilə nəinki onluqları, yüzlük-
ləri, həm də minlikləri ifadə etmək mümkün idi. Ərəblər

Qədim Budda məbədi (e.ə. I əsr)

hind rəqəmlərini mənimsəmiş, avropalılar isə ərəblərdən öyrənmişdilər.

Qədim Hindistanda memarlıq və heykəltərəşlıq da inkişaf etmişdi. Padşah Aşokanın dövründə möhtəşəm sütunları olan saray və məbədlər inşa olunmuşdu. Sütunlardan birinin üstündə daşdan yonulmuş dörd aslan heykəli dururdu. Bu aslanlar dünyanın dörd tərəfinə baxırdılar. Onlar sanki keşikçi kimi dövlətin sərhədlərini qoruyurdular.

E.ə. I əsrdə daşdan yonulmuş darvaza əsl incəsənət nümunəsidir. Qədim heykəltərəşlar bu darvazanı zəngin naxışlarla bəzəmişlər. Burada Hindistanın zəngin bitki və heyvanat aləmi, hind xalqının əfsanəvi qəhrəmanları təsvir olunmuşdu. Qədim hind memarları qayaları çaparaq sərdabələr, gözəl məbədlər yaratmış, heykəltərəşlar divarlarda insan və müqəddəs saydıqları heyvanların heykəllərini yonmuşlar.

Azərbaycanın Tunc və İlk Dəmir dövrü abidələrində Hindistan üçün səciyyəvi olan bəzək əşyaları tapılmışdır. Bu, Azərbaycanın Qədim Hindistanla iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olduğunu sübut edir.

Hindistan *şahmat* oyununun da vətənidir. Hindistanda bu oyunu “dörd növ qoşun” adlandırırdılar.

Din. Qədim hindlilərin dini etiqadları və qanunları “*Veda*” adlı yazılarda toplanmışdır. Qanunları pozanları ağır cəzalandırırdılar.

Hindistanda insanların kastalara bölünməsinə qarşı çıxanlar da var idi. Rəvayətə görə,

“Veda”dan
fraqmentlər

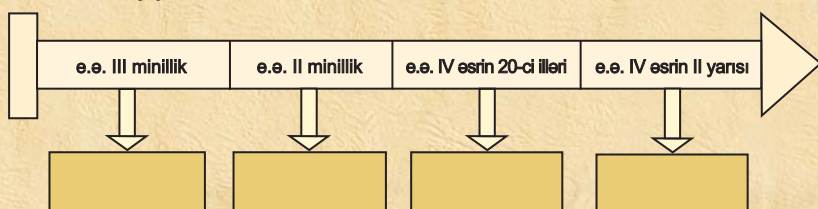

Budda

onlardan biri — tayfa başçısının oğlu olan Quatama yoxsulların ağır vəziyyətinə acıyır. O, 6 il zahidlik edir, oruc tutur, yuxusuz gecələr keçirir, həyatın mənasını dərk edərək anlayır ki, insanların cəmiyyətdəki yeri onların mənşəyi ilə deyil, əməlləri ilə müəyyən olunur. Həyatın əzablarından qurtulmaq üçün insanlar nəfslərinə hakim olmalı, xeyirxah işlər görməli və ədalətli olmalıdırlar. Buna görə də onu **Budda***, təlimini isə buddizm adlandırdılar.

1. Xəritədə Hindistanın yerləşdiyi ərazini göstərin.
2. Hindistanda əhalinin sosial tərkibini müəyyən edin.
3. Ari tayfalarının Hindistana gəlişinin mahiyyətini izah edin.
4. Makedoniyalı İskəndərin Hindistana yürüşünün yarımçıq qalmasının səbəbini izah edin.
5. Rəvayətə görə, Brahmanın kastaları necə yaratdığını izah edin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələr müəyyən edin.

Azərbaycanın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olduğunu faktlarla sübut edin.

* **Budda** — həqiqətlə işıqlanmış, bilici deməkdir.

QƏDİM YUNANISTAN

17. AVROPADA ƏN QƏDİM DÖVLƏT. QƏDİM YUNAN ŞƏHƏR-DÖVLƏTLƏRİ

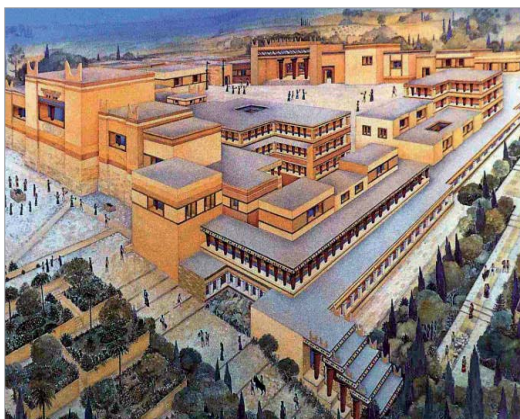
Akropol, aqora, Afina, Sparta, demos, hilotlar

Ərazisi və əhalisi. Yunanıstanı üç dəniz — cənubdan Aralıq, qərbdən İon, şərqdən isə Egey dənizi əhatə edir.

Yunanıstan ərazisi üç hissəyə bölünmüşdür: Şimali, Orta və Cənubi Yunanıstan. Cənubi Yunanıstan, həm də *Peloponnes* adlanırdı. Şimali Yunanıstanla Orta Yunanıstanı Fermopil keçidi birləşdirir. Orta Yunanıstanla Cənubi Yunanıstan arasında isə Korinf körfəzi yerləşir. Yunanıstanın cənubunda ölkənin ən böyük adası sayılan Krit adası yerləşir.

Krit padşahlığı. Avropada ən qədim dövlət e.ə. III–II minilliklərdə Kritdə yaranmışdır.

Kritlilər əla gəmilər düzəldirdilər. Onlar möhtəşəm saraylar tikməyi bacarır, sarayların divarlarını **freskalarla***

Kritdə hökmdar sarayı

* **Freska** — divarda xam mala üzərində çəkilmiş şəkil

Öküzlə oyun
(Krit. Qədim divar freskası)

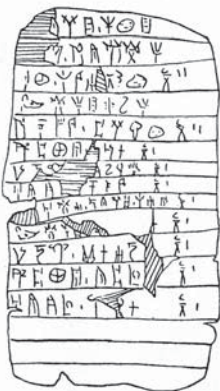
Krit. Sarayın daxili
divarları

Qızıl maska
(Mikena)

*Krit mədəniyyətini
dəyərləndirin.*

Mikena yazısı

bəzəyirdilər. Kritdə ticarət və hərbi donanma üçün xüsusi limanlar olmuşdur.

Kritlilərin Misir və Finikiya ilə, həmçinin Finikiya vasitəsilə Babilə də geniş ticarət əlaqələri var idi. Kritlilərin öz yazısı mövcud idi. Krit mədəniyyətinə Şərq mədəniyyətinin böyük təsiri olmuşdur. Kritə yaxın olan adalardan birində vulkan püskürməsi nəticəsində Krit padşahlığı süqut etdi.

Cənubi Yunanıstanda — *Mikena* şəhərində yaşayan *axey tayfaları* Krit mədəniyyətindən çox şeylər mənimsəmişdilər. Axeylər Mikenada hündür təpə üzərində **akropol*** ucaltmışdılar. Hökmdar sarayı və adlı-sanlı adamların evləri burada yerləşirdi. Sarayın yaxınlığında qayalar çapı olaraq sərdabələr düzəldilirdi. Dəfn olunanların üzələrinə qızıl maskalar taxılırdı. Sərdabələrə qızıl əşyalar, silahlar qoyulurdu. Akropolun ətrafında tacir evləri, sənətkar və əkinçilərin yoxsul komaları yerləşirdi.

Yunanıstanın şimalından gələn *dori tayfaları* Mikena mədəniyyətini məhv etdilər.

* **Akropol** — yuxarı şəhər

QƏDİM YUNANISTAN

- Vadilər
- Şəhərlər
- Ticarət yolları

Afina akropolu
Akropol UNESCO-nun
dünya irsi
siyahısına daxil
edilmişdir.

*Yunanıstan əha-
lisi arasında olan
sosial-iqtisadi mü-
nasibətləri təsvir edin.*

Qara fiqurlu
amfora

Qırmızı
fiqurlu qab

Şəhər dövlətlər. E.ə. VIII əsrdən başlayaraq Orta Yunanıstanda Afina, Cənubi Yunanıstanda Korinf, Sparta, Egey dənizinin sahil və adalarında Milet, Efes, Rodos kimi şəhər-dövlətlər yarandı. Bu şəhər-dövlətlərin hər birinin öz akropolu var idi. Bunların içərisində ən gözəli və memarlıq abidələri ilə zəngin olanı Afina akropolu idi.

Yunanıstanda sosial-iqtisadi münasibətlər. Akropolda yaşayan varlılar Afinanın əhalisini özlərinə tabe etmişdilər. Onlar özlərini “*aristokrat*”, yəni adlı-sanlı adam, idarə üsullarını isə “*aristokratiya*”, yəni “adlı-sanlıların hakimiyyəti” adlandırırdılar. Aristokratiyaya aid olmayan azad əhali *demos* adlanırdı.

Əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Əhalinin digər hissəsini **günəmuzdçular*** (sənətkarlar və dənizçilər) təşkil edirdi. Afina sənətkarlıq sahələri və incəsənət yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Memarlar möhtə-

* **Günəmuzdçu** — torpağı və daimi işi olmayan, yalnız gördükləri işə görə haqq alan adamlar

şəm binalar ucaldır, rəssamlar gözəl sənət nümunələri yaradırdılar. Dulusçular gildən müxtəlif məişət əşyaları və **amforalar*** düzəltdirdilər. Bu qablarda şərab, zeytun yağı saxlanılırdı. Akropolun yanında **aqora*** yerləşirdi.

Zaman keçdikcə Yunanıstanda qulların sayı artırdı. Bunun səbəblərindən biri kəndlilərin yoxsullaşması idi. Qıtlıq, quraqlıq illərində yoxsul kəndlilər öz ağalarından borc taxıl alırdılar. Sahibkarlar kəndlilərin torpaq sahəsində borc daşı qoyurdu. Bu daşın üzərində kəndlinin nə qədər borc aldığı və nə vaxt qaytarmalı olduğu yazılırdı. Kəndli borcunu vaxtında verə bilmədikdə ailəsi və özü qula çevrilirdi. Bundan başqa, Afinaya ticarət gəmiləri ilə taxıl, inşaat ağacı ilə yanaşı, qullar da gətirilirdi.

Demos ilə əyanlar arasında mübarizə. E.ə. VII əsrdə Afinada bütün məsələləri aristokratlardan ibarət ağsaqqallar şurası həll edirdi. Bu şura qanunlar qəbul edir, məhkəmə bu qanunlar əsasında qurulurdu. Qanunlar daha çox aristokratların həyatını və əmlakını qoruyurdu. Ən kiçik səhvə görə insanlara ağır cəzalar verilir, təqsirkar ölümə məhkum olunurdu. Ona görə deyilirdi ki, bu qanunlar *“mürəkkəblə deyil, qanla yazılmışdır”*. Həmin qanunlar aristokrat Drakon tərəfindən tərtib edilmiş və tarixdə də *“Drakon qanunları”* adı ilə məşhurdur. E.ə. VII əsrdə demosla aristokratlar arasında mübarizə kəskinləşdi. Xalq üsyanından qorxan aristokratlar güzəştə getməyə məcbur oldular.

* **Amfora** — ikiqulplu, darboğazlı, çoxtutumlu, iri gil qab

***Aqora** — bazar meydanı

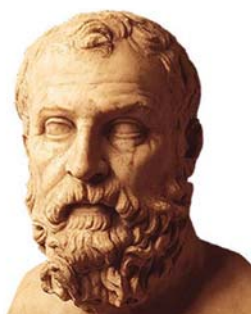

Afinada qəbul olunan qanunların mahiyyətini izah edin.

Borc daşı

E.ə. VII əsrdə
Afinada kəsilmiş
gümüş pul

Solon

*Solon islahatları-
nın mahiyyətini izah
edin.*

*Sparta dövlətinin
yaranması haqqın-
da danışın.*

E.ə. 594-cü ildə aristokrat *Solon* islahatlar keçirdi. Bu islahatlara əsasən, kəndlilərin borcları ləğv edildi. Borca görə qul edilən afinalılar azad olundu. Afinalıların gələcəkdə də borca görə qul edilməsi qadağan edildi. Bu islahatlar aristokratlarla demos arasındakı gərginliyi aradan qaldırdı. Orta Yunanıstanın vilayəti olan Attikanın kişi sakinləri Afina **vətəndaşı*** hüququnu aldılar. Bütün vətəndaşlar Afina xalq yığıncağında iştirak edirdilər.

Afina xalq yığıncağı ordu və donanmaya başçılıq edən *strateqlər* seçməyə başladı.

Sparta dövləti. Cənubi Yunanıstanın Lakonika vilayətini işğal edən dorilər burada *Sparta* şəhərinin əsasını qoydular və özlərini *spartalılar* adlandırıdılar.

Dorilər Cənubi Yunanıstanda Messeniya vilayətini də tutdular. İtaət altına alınmış əhalinin bir hissəsini qula çevirdilər. Qulları *hilotlar* adlandırıdılar.

Lakonika və Messeniyada hilotlarla yanaşı, azad adamlar da var idi. Onlar spartalılara vergi verirdilər.

* **Vətəndaş** — qanunla müəyyən olunmuş hüquqlardan istifadə edən və dövlət qarşısında vəzifələr daşıyan adam

Atlı döyüşçülər və piyadalardan ibarət falanqa

Spartalıların hamısı döyüşçü idi. Hətta ya-tanda da onların silahları yanlarında olurdu. Hərbi qaydanı pozanlar, qorxaqlar sərt cəza alırdı. Sparta ordusu *falanqa* adlanırdı.

Sparta dövlətinin necə idarə olunduğunu müəyyən edin.

1. Yunanıstanda aristokrat və demosun mövqeyini müəyyən edin.
2. "Drakon qanunları" kimlərin mənafeyinə xidmət edirdi?
3. Afina vətəndaşının hüquqlarını şərh edin.
4. Dorilərin istilalarının nəticələrini şərh edin.
5. Xəritədə yunan şəhər-dövlətlərini göstərin.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

e.ə. III-II minilliklər	e.ə. III minilliyin ortaları	e.ə. II minilliyin sonları	e.ə. VIII əsr	e.ə. VII əsr	e.ə. 594-cü il	e.ə. VI əsrin sonları

Solon islahatlarının əhəmiyyəti haqqında yazın. Əgər siz onun yerində olsaydınız, hansı islahatlar edərdiniz?

18. YUNANLAR İŞĞALÇILARA QARŞI. AFİNA QULDARLIQ DEMOKRATİYASI

Marafon, Fermopil, Salamin, Plateya, quldarlıq demokratiyası, Perikl

Yunan şəhər-dövlətlərinin coğrafi mövqeyini təsvir edin.

Yunan koloniyalarının yaranmasının səbəblərini müəyyənləşdirin.

Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərində yunan şəhər-dövlətlərinin yaranması. Yunanlar vətənlərini *Ellada*, özlərini *ellinlər* adlandırırdılar. Onlar gəmi ilə İon, Egey və Aralıq dənizlərinə, hətta uzaq Qara dəniz sahillərinə qədər gedirdilər. Bu dəniz səfərlərinin nəticəsində Qafqazdan İspaniyayaqədər olan dəniz sahillərində yunan koloniyaları meydana gəlmişdi.

Torpağı əlindən alınmış kəndlilər, varlanmaq istəyən sənətkar və tacirlər koloniyalarda məskunlaşırdılar. Milet şəhərinin Qara dəniz sahillərində koloniyalar yaranmışdı.

Hər bir koloniya ayrıca şəhər-dövləti idi. Hər şəhər-dövlətin öz hökmdarı, qoşunu, xəzinəsi və pulu var idi.

Marafon döyüşü. Yeni torpaqlar ələ keçirmək istəyən Əhəməni hökmdarı I Dara Yunanıstana hücum etdi.

I Daranın qoşunları Orta Yunanıstanda yerləşən Marafon düzənliyinə çıxdılar. Yunan ordusunun mərkəzində zəif, cinahlarda isə güclü dəstələr yerləşirdi. Əhəməni qoşunu mərkəz üzərinə hücumla keçərkən falanqalar cinahlardan onları əzdi. Əhəməni qoşunu məğlub oldu.

Dəniz döyüşü

I Daranın oğlu *Kserks* atasının Yunanıstanı işğal etmək niyyətini həyata keçirmək istədi. Sparta hökmdarı *Leonidin* başçılığı ilə yunan orduları Orta Yunanıstana gedən yolu — *Fermopil keçidini* ələ keçirdilər.

Kserks Fermopile yaxınlaşaraq yunanların yanına elçi göndərirdi ki, onlar təslim olsunlar.

Yunanların hərbi gəmilərini təsvir edin.

Leonid

Leonid təslim tələbini rədd etdi. Əhəməni qoşunu iki gün həmlə etdi. Qeyri-bərabər döyüşdə Leonid və döyüşçüləri həlak oldular. Əhəmənilər Orta Yunanıstanı tutdular.

Salamin vuruşması. Yunan hərbi gəmiləri *triyera* adlanırdı. Hər bir hərbi gəminin sağ və sol hissəsində üç sıra avarçəkən olurdu. Onlar lazımı anda çevikliklə gəminin istiqamətini dəyişə bilirdilər.

Əhəməni hərbi gəmiləri qələbə çalacaqlarına inanaraq dar boğaza girdilər. *Salamin* dəniz vuruşması baş verdi. Triyerələr Əhəmənilərin böyük gəmilərinə nisbətən sürətlə

hərəkət edirdilər. Yunan dənizçiləri onların avarlarını qırır, yanlarını deşirdilər. Əhəməni donanması nizamı pozulduğundan gah bir-birinə dəyir, gah da sualtı qayalara çırpılıb parçalanırdı. Bu döyüşdə Əhəməni donanması məğlub oldu.

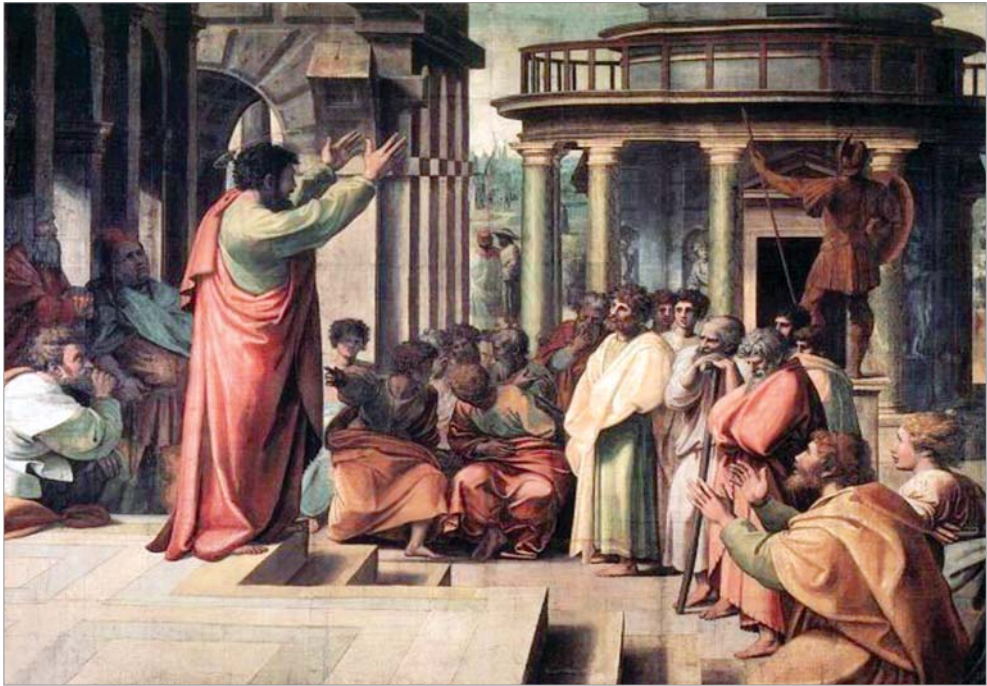
Plateya döyüşü. Plateya şəhəri yaxınlığında Əhəmənilərin qalan qüvvələri ilə yunanlar arasında döyüş baş verdi. Bu döyüşdə yunanlar qalib gəldilər. Lakin dəniz döyüşləri fasilələrlə e.ə. V əsrin ortalarına qədər davam etdi. Ona görə də yunan şəhər-dövlətləri öz aralarında ittifaq yaratdılar. Bu ittifaqa Afina başçılıq edirdi. *Afina dəniz ittifaqı* Əhəməni donanmasını məğlubıyyətə uğratdı. Müharibələr yunanların qələbəsi ilə başa çatdı. Əhəmənilər Egey dənizi adalarında və Kiçik Asiyada olan yunan şəhərlərinin müstəqilliyini tanımağa məcbur oldular. Onların hərbi donanmasına Egey dənizində üzmək qadağan

Yunanlarla Əhəmənilər arasında döyüşlərin başvermə ardıcılığını müəyyən edin.

Salamin körfəzində döyüş

Afinada xalq yığıncağı

edildi. Yunanıstan Aralıq dənizi hövzəsində hakim qüvvəyə çevrildi. Bundan sonra afinalıları “*dəniz sahibləri*” adlandırmağa başladılar.

Afina quldarlıq demokratiyası. Afina Yunanıstanın ən güclü və ən varlı şəhər-dövləti olmuşdu. Afinada ali hakimiyyət xalq yığıncağına məxsus idi. Yığıncaq qanunlar qəbul edir, strateq və başqa vəzifəli şəxsləri seçirdi. Müharibə və sülh məsələləri də xalq yığıncağında həll olunurdu. Xalq yığıncağında 20 yaşdan başlayaraq bütün azad Afina vətəndaşları (kişilər) iştirak edə bilərdilər.

Perikl

E.ə. 443-cü ildə xalq yığıncağı strateq vəzifəsinə varlı ailədən olan *Perikli* seçdi. Perikl ömrünün sonuna kimi, 15 il ərzində hər il strateq seçilirdi. Onun dövründə yoxsul vətəndaşlar bütün vəzifələri tuta bilərdilər. Afina quldarlıq demokratiyasında idarəetmə qaydalarını təsvir edin.

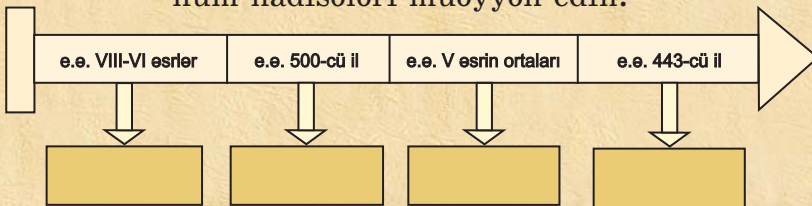
Afina quldarlıq demokratiyasında idarəetmə qaydalarını təsvir edin.

Yunan döyüşçülərindən biri Marafon düzənliyindən Afina qədər olan 42 kilometrlik yolu qaçaraq Əhəmənilər üzərindəki qələbə xəbərini xalqa, şəhər əhalisinə çatdırmış və ölmüşdü. Marafon qaçışı ilk dəfə Yunanıstanda həmin döyüşçünün şərəfinə yaranmış və sonradan dünya dövlətlərinə yayılmışdır.

1. Yunan donanması ilə Əhəməni donanmasını müqayisə edin.
2. Yunan və Əhəmənilər arasında baş verən döyüşlərin nəticələrini söyləyin.
3. Əhəmənilərə qarşı dəniz döyüşlərində yunanların qələbə çalmasının səbəblərini söyləyin.
4. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Öz vətənlərinin müdafiəsi uğrunda yunanların apardığı mübarizəni və Azərbaycan xalqının apardığı Vətən Müharibəsini dəyərləndirin.

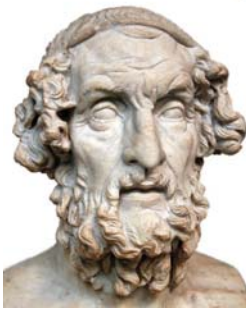
19. QƏDİM YUNANISTAN MƏDƏNİYYƏTİ

Homer, teatr, tragediya, komediya, Olimpiya oyunları

“Yunanıstanda çox-tanrılıq” — araşdırma aparın.

Homer

E.ə. VIII əsrdə Yunanıstanda kor şair Homer yunanların tarixini əks etdirən “*İliada*” və “*Odisseyə*” dastanlarını yaratdı. İki əsr müddətində şifahi şəkildə söylənən bu dastanlar e.ə. VI əsrdə yazıya alındı.

Din. Bütün qədim xalqlar kimi yunanlar da inanırdılar ki, təbiəti tanrılar idarə edir və onlar Olimp dağının zirvəsində, dəbdəbəli saraylarda yaşayır. Üç qardaş — *Zevs*, *Poseydon* və *Aid* dünya üzərində hakimiyyəti öz aralarında bölmüş: *Zevs* göydə, *Poseydon* dənizdə, *Aid* isə yeraltı ölümlər səltənətində hökmranlıq edir.

Yunanların təsəvvürlərinə görə, *Helios* günəş tanrısı, *Apollon* incəsənət tanrısı idi.

Məktəb. Afinada uşaqların təhsil alması üçün məktəblər açılmışdı. Azad yunanların övladları 7 yaşından bu məktəblərə gedirdilər. Onlar hərfləri *stil* adlanan itiuculu metal çubuqla üzərinə mum çəkilməmiş lövhələrdə cızırdılar. Stilin o biri ucu küt idi. Bununla yazılanı pozurdular.

Teatr. Yunanıstanda tanrıların şərəfinə təntənəli bayramlar keçirilirdi. Tanrılarla bağlı əfsanələr söyləyir, bu əfsanələrdən səhnələr oynayırdılar. Əvvəllər tamaşalar açıq havada, təpənin ətəyində göstərilirdi. Tamaşaçılar təpənin yamacında yer tutub otururdular. Təpənin ətəyində çadır qurulurdu. Çə-

dırda aktyorlar paltarlarını dəyişirdilər. Sonra çadır əvəzinə kiçik bina tikdilər. Tamaşa vaxtı binada **dekorasiyalar*** asılırdı. Binanın qarşısında aktyorların və xorun çıxış etməsi üçün meydança — *orxestra* düzəldirdilər.

E.ə. V əsrin sonlarında bütün yunan şəhərlərində tamaşa göstərmək üçün açıq hava teatr salonları tikilmişdi. Qədim yunan əfsanələri əsasında tragediyalar adətən, qəhrəmanın ölümü ilə nəticələnən, dramatik əsər adlanan pyeslər yaranmışdı. *Esxil*, *Sofokl* ilk tragediya müəllifləri idilər. Afina teatrında Esxilə və Sofokla heykəl qoyulmuşdu.

Gülməli səhnəciklərdən şən və məzəli pyeslər — *komediyalar* yarandı. Komediya “şən sakinlərin mahnısı” deməkdir.

Zevs

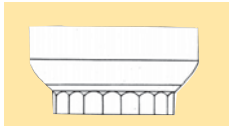

“Yunanıstan **teatrın*** ilk vətənidir” ifadəsinin yaranmasının səbəbini izah edin.

Yunanıstanda teatr
(müasir foto)

* **Dekorasiya** — səhnə bəzəyi

* **Teatr** — yunanca tamaşa göstərilən yer

dorik

ionik

korinf sütunları

Memarlıq və heykəltəraşlıq. Hər bir yunan şəhərində ictimai binalar, məbədlər, məktəblər, teatrlar tikilir və heykəllər ucaldılırdı. Afinanın baş meydanı *aqora* idi.

Aqoranın bir hissəsində ticarət köşkləri, digərində hökumət binaları, məbədlər yerləşirdi.

Afinanın akropol adlanan hissəsində Yunanıstan memarlığının möcüzəsi hesab edilən gözəl binalar tikilmişdi. Bunlardan ən möhtəşəmi ilahə Afinanın şərəfinə tikilən *Parfe-non məbədi* idi.

Yunan memarlığında *dorik*, *ionik*, *korinf* sütunlarından və çardaqdan geniş istifadə olunurdu.

Yunanıstanda heykəltəraşlıq da inkişaf etmişdi. Onlar inandıqları tanrıları, tanınmış şəxsiyyətlərin, alimlərin heykəllərini düzəldirdilər.

Məşhur memar və heykəltəraş Fidi ilahə Afinanın 12 metr hündürlüyündə qızıldan və fil sümüyündən lövhələrlə işlənmiş heykəlini düzəltmişdi.

Yunan memarlığının möcüzələrini təsvir edin.

Dünya elm xəzinəsinə töhfə verən yunanıstanlı şəxsiyyətləri müəyyənə bilərsiniz.

Elm. İoniya Yunanıstanının elm mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Adları müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış o dövrün alimləri Demokrit, Hippokrat, Herodot və Aristotel elmə öz töhfələrini verdilər.

Afinalı *Demokrit* bütün dünyanın ən xırda zərrəciklərdən — atomlardan ibarət olduğunu söyləyirdi.

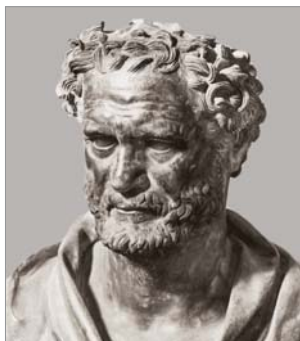
Həkim *Hippokratın* və onun şagirdlərinin düzgün qidalanma, dərmanlar və cərrahiyyə

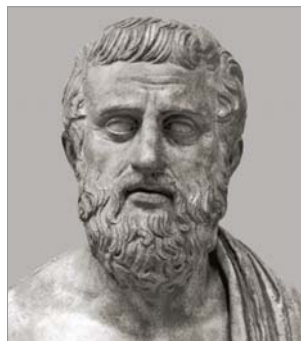
Qədim yunan məbədlərinin portiki (*müasir foto*)

əməliyyatları haqqında əsərləri tibbin inkişafına böyük töhfə oldu.

E.ə. V əsrdə tarix elminin əsası qoyuldu. *Herodot* yunan — Əhəməni müharibələrinin tarixini yazdı. Herodotun “*Tarix*” kitabı Yunanıstan, Ön Asiya və

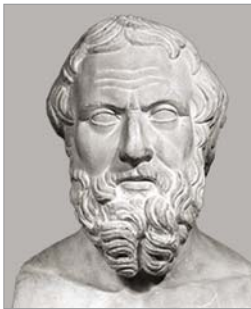
Demokrit

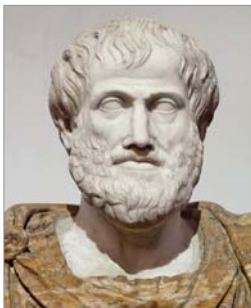
Hippokrat

Misirin, eləcə də Azərbaycanın qədim tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Herodotu bu gün də “*Tarixin atası*” adlandırırlar.

Aristotel bütün elmi bilikləri ayrı-ayrı sahələr üzrə böldü və onlara botanika (yunanca bitki), fizika (təbiət), politika və s. ayrı-ayrı adlar verdi.

Herodot

Aristotel

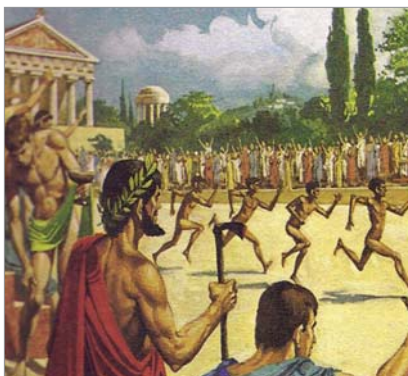
Olimpiya oyunları. Qədim Yunanıstanda dörd ildən bir keçirilən idman yarışlarını *Olimpiya oyunları* adlandırırdılar. Yarışlarda, əsasən, varlılar iştirak edirdilər. Qadınlara Olimpiya oyunlarına getmək qadağan idi. Bu qaydanı pozan qadına ölüm cəzası verilirdi.

Olimpiya oyunları zamanı Yunanıstanda müharibələr dayandırılırdı.

Yarış qaliblərini zeytun ağacının budaqlarından hörülmüş çələnglə mükafatlandırırdılar. Vətənlərində isə onlara heykəl qoyulurdu.

Yunanlar il hesabını ilk Olimpiya oyunlarının keçirildiyi tarixdən hesablayırdılar. İlk Olimpiya oyunları e.ə. 776-cı ildə keçirilmişdir. Qədim Yunanıstanda olduğu kimi, indi də hər dörd ildən bir Olimpiya oyunları keçirilir.

Yunan yazısı bir sıra əlifbalar, o cümlədən latın və kiril əlifbaları üçün əsas olmuşdur.

Olimpiya oyunları

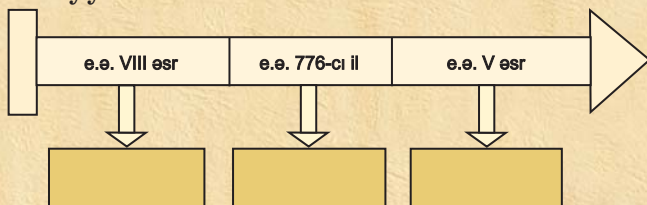
Bir çox yunan sözləri müasir dillərə, eləcə də Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, gimnaziya, xor, tragediya, komediya, orkestr, xronologiya və s.

“İlk Olimpiya oyunlarının vətəni Yunanıstandır” ifadəsini izah edin.

1. “İliada” və “Odisseyə” poemalarını kim yaratdı? İzah edin.
2. Yunanıstanda xalq arasında formalaşan çoxtanrıçılığın mahiyyətini izah edin.
3. Yunanıstanda ilk teatr tamaşaları necə yarandı?
4. Afina akropolunu təsvir edin.
5. Yunan alimlərinin elmə verdiyi töhfələri dəyərləndirin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Azərbaycan Olimpiya oyunlarında” adlı təqdimat hazırlayın.

20. YUNAN ŞƏHƏR-DÖVLƏTLƏRİNİN TƏNƏZZÜLÜ. MAKEDONIYA DÖVLƏTİNİN GÜCLƏNMƏSİ

*Makedoniyalı İskəndər, Qranik, İss, Qavqamel döyüşləri,
Faros mayakı*

Yunan şəhər-dövlətlərinin tənəzzülü. Yunan şəhər-dövlətləri arasında çoxlu qənimət ələ keçirmək, dəniz ticarətində üstünlük qa-

zanmaq üçün rəqabət gedirdi. Bu rəqabət Yunanıstanın iki ən qüdrətli şəhər-dövləti Afina ilə Sparta arasında uzunsürən müharibəyə səbəb oldu.

E.ə. V əsrin II yarısında başlanan müharibə. E.ə. 431-404-cü illərdə başlanan müharibə kiçik fasilələrlə davam etdi. Sparta qələbə çaldı. Bu müharibələr nəticəsində yunan şəhər-dövlətləri zəiflədi və sonralar

II Filipp

Xeroneya döyüşünün yunan şəhər-dövlətlərinin azadlığına son qoyduğunu izah edin.

Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərini təsvir edin.

qonşu Makedoniyanın hakimiyyəti altına düşdü.

Makedoniya dövləti. II Filipp. Makedoniya Balkan yarımadasının şimalında yerləşirdi. E.ə. IV əsrin ortalarında, II Filippin hakimiyyəti dövründə Makedoniya qüdrətli dövlətə çevrildi. II Filipp güclü nizami ordu yaratmışdı.

II Filipp zəifləmiş yunan şəhər-dövlətlərini tutmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdi. Bir çox hallarda o, şəhər əhalisinin bir hissəsini pulla ələ alır, onlar da şəhər darvazalarını makedoniyalılar üçün açırdılar. E.ə. 338-ci ildə Xeroneya şəhəri yaxınlığında II Filippə yunan orduları arasında həlledici döyüş oldu. Xeroneya döyüşü yunan şəhər-dövlətlərinin azadlığına son qoydu. II Filippin 18 yaşlı oğlu *İskəndər* bu döyüşdə ilk dəfə sərkərdəlik məharətini nümayiş etdirdi.

Makedoniyalı İskəndər

Makedoniyalı İskəndər Əhəməni hökmdarı II Kirin mavzoleyi qarşısında.
Rəssam Pyer Anri de Valansen

Makedoniyalı İskəndər və onun Şərqə yürüşü. II Filipp öz dövlətinin ərazilərini genişləndirmək istəyirdi. Yürüş ərəfəsində o, sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Atasının ölümündən sonra 20 yaşlı İskəndər (e.ə. 336—323) hökmdar elan edildi.

Makedoniya ordusu İskəndərin başçılığı ilə Şərqə hərəkət etdi. *Qranik* döyüşündə İskəndər Əhəməni ordusunu məğlub etdi. *İss* döyüşündə İskəndərin ordusu III Daranın muzdlu döyüşçülərini məğlub edərək, Aralıq dənizi sahili ilə Misirə doğru hərəkət etdi. Finikiyanın Tir şəhərində ciddi müqavimətlə rastlaşdı, lakin bu müqaviməti az bir zamanda qıraq şəhəri ələ keçirdi və işğal etdi.

Finikiyanın digər şəhərləri və Misir İskəndərə döyüşsüz tabe oldular. Misir kahinləri İskəndəri firon və tanrı adlandırıdılar.

İskəndərin Hindistanın işğalını yarımçıq qoymasının səbəbini izah edin.

Makedoniyalı İskəndər imperiyasının ərazisini xəritədə göstərin.

Bundan sonra İskəndər Mesopotamiyaya doğru hərəkət etdi. Əhəməni padşahı III Dara İskəndərə qarşı böyük ordu toplamışdı.

Həlledici döyüş *Qavqamel* adlı yerdə baş verdi. Qavqamel döyüşündə də İskəndər qalib gəldi. Əhəməni hökmdarı III Dara ölkənin şərfinə qaçdı.

III Dara e.ə. 330-cu ildə özünün Baktriyadakı satrapı Bess tərəfindən öldürüldü. Beləliklə, nəhəng Əhəmənilər imperiyası süqut etdi.

İskəndər 120 minlik qoşunla Hindistan üzərinə yürüşə başladı. Qanlı döyüşlərdən sonra o, Hind çayına qədər irəlilədi. Çoxsaylı hind qoşununa qalib gələrək geniş ərazilər qət etdi. İskəndər eşitmişdi ki, Şərqdə onun ordusunun dayandığı yerdən 12 günlük məsafədə çox bərəkətli sahilləri olan Qanq çayı axır. O, bu torpaqları görməyə can atırdı. Böyük sərkərdə Hindistanın çətin keçilən ərazilərində itkilə-

Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının parçalanması

rinin çox olacağını düşünərək Makedoniyaya qayıtmağa qərar verdi. Hindistanın fəthini yarımçıq qoyub geri döndü. Yolda qızdırma ilə müşayiət olunan xəstəliyə tutulması ona Makedoniyaya çatmağa imkan vermədi. İskəndər 33 yaşında, elə yoldaca vəfat etdi.

Makedoniyalı İskəndərin imperiyası və onun parçalanması. Makedoniyalı İskəndər böyük imperiya yaratmışdı. Bu imperiya Balkan yarımadası və Misirdən başlayaraq Hindistana qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Lakin ölümündən bir qədər sonra bu böyük imperiya ayrı-ayrı padşahlıqlara parçalandı.

İskəndərin yürüşləri Şərq ölkələrinin mədəni həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. İşğal etdiyi Şərq ölkələrində onun adını daşıyan çoxsaylı şəhərlər salınmışdı. Bu ərazilərdə yunan dili və yunan mədəniyyəti geniş yayılmışdı.

Nilin deltasında onun şərəfinə salınmış İskəndəriyyə şəhəri xüsusilə məşhur idi. Şəhərin qarşısındakı Faros adasında hündürlüyü 140 metr olan mayak tikilmişdi. Bu mayak dünyanın 7 möcüzəsindən biri hesab edilirdi.

Evklid

Perqament üzərində yazı

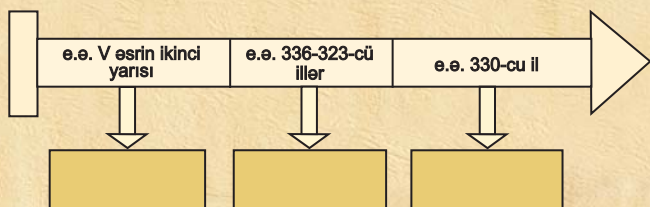
Arximed

İskəndəriyyə şəhəri, həm də bazarları ilə məşhur idi: burada Avropa, Asiya və Afrika ölkələrindən gətirilən müxtəlif məhsullar satılırdı. İskəndəriyyədə gözəl saraylar və məşhur **musey*** var idi. İskəndəriyyə museyində papirus və **perqament*** üzərində yazılmış 700 min əlyazması saxlanılırdı.

İskəndəriyyə museyində *Evklid* və *Arximed* kimi böyük alimlər də işləmişdir.

1. Yunan şəhər-dövlətləri arasında yaranmış ziddiyyətləri şərh edin.
2. Makedoniyalı İskəndərin qalib gəldiyi döyüşləri xronoloji ardıcılıqla söyləyin və yerləri xəritədə göstərin.
3. Əhəmənilər imperiyasının süqut etməsi səbəbini izah edin.
4. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Makedoniyalı İskəndər görkəmli tarixi şəxsiyyətdir” mövzusunda təqdimat hazırlayın.

* **Musey** — muzaların məbədi deməkdir; yunan əsətinə elm və incəsənətə himayədarlıq edən ilahələr muza adlanırdılar

* **Perqament** — yazı yazmaq üçün xüsusi işlənmiş buzov və quzu dərisi

QƏDİM ROMA

21. QƏDİM ROMA RESPUBLİKASININ YARANMASI

Senat, konsul, tribun, qladiator, respublika

Roma dövlətinin yaranması. Roma dövləti Apennin yarımadasında yaranmışdır. Yunanlar Aralıq dənizində üzərkən Apennin yarımadasının cənub hissəsinin zəngin otlaqlarını görmüş və buranı *İtaliya*, yəni “*buzovlar ölkəsi*” adlandırmışdılar.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində Apennin yarımadasında müxtəlif tayfa və xalqlar yaşayırdılar. Onların arasında ən çox inkişaf etmiş xalq *etrusklar* idi.

Roma dövlətinin yaranması və onun inkişaf mərhələlərini müəyyən edin.

Rəvayətə görə, latın şəhərlərindən birinin şahı öz qardaşı qızının əkiz doğulmuş iki oğlunu – Romulu və Remi Tibr çayına atmağı əmr edibmiş. O qorxurdu ki, uşaqlar böyüdükdən sonra onu taxtdan məhrum edərlər. Bu zaman Tibr çayı daşır, içərisində uşaqlar olan səbət isə ağacın budağına ilişib qalır. Uşaqlar xilas olurlar. Bir dişi canavar onları öz südü ilə bəsləyir, sonra isə uşaqları bir çoban tapıb tərbiyə edir. Qardaşlar böyüyüb güclü və cəsarətli döyüşçü olurlar. Onlar şaha qarşı üsyan qaldırıb, onu öldürürlər. Bundan sonra Romul və Rem şəhər salmaq qərarına gəlirlər, lakin şəhərin harada salınması və gələcəkdə oranı kimin idarə edəcəyi haqqında mübahisə edib dalaşırlar. Qəzəblənən Romul Remi öldürür. O, çobanın onları tapdığı yerdə şəhər salır və orada şahlıq etməyə başlayır. Bu şəhər Romulun adı ilə Roma adlandırılır.

Romalılar il hesabını öz şəhərlərinin salındığı əfsanəvi ildən – e.ə. 753-cü ildən hesablayırdılar. Romada Kapitol təpəsində dişi canavarın heykəli qoyulmuşdu.

Kapitol təpəsində Rem və Romul onları bəsləyən ana canavarla

Romanın tarixi padşahlıq, **respublika*** və imperiya dövrlərinə bölünür.

Padşahlıq dövrü. Romanın ən qədim sakinlərinin nəslindən olanlar özlərini *patrisilər* (latın dilindəki pater — ata sözündən götürülmüşdür) adlandırırdılar.

Patrisilərin “ağsaqqallar şurası” var idi. Bu şura latın dilində “*senat*”, onun üzvləri senator adlanırdı. Senatorlar öz sıralarından bir nəfəri ömürlük padşah seçirdilər.

Romaya sonradan köçüb gələnlərə *plebeylər* deyilirdi. Onlar orduda xidmət edirdilər.

Respublika dövründə senatın nüfuzu artıdı. Senat maliyyə işlərinə baxır, müharibə və

Roma Respublikasının idarə edilməsi qaydalarını təsvir edin.

Roma senatında yığıncaq

* **Respublika** — latın dilində “ictimai iş”, “ümumi iş” deməkdir.

sülh məsələlərini həll edirdi. Romada hər il patrisilərin arasından iki *konsul* seçilirdi. Konsullar 1 il ərzində Romanı idarə edir, müharibə zamanı isə ordu komandanı olurdular.

Respublika qurulandan sonra da hüquqsuz qalan plebeylər orduda xidmət etməkdən imtina etdilər. Patrisilər plebeylərsiz ordunun zəif olacağını başa düşərək onlara güzəştə getdilər. E.ə. V əsrin əvvəlində plebeylər öz müdafiəçilərini — *xalq tribunlarını* seçmək hüququ qazandılar. Tribun senatın və konsulun plebeylərə aid göstərişlərini ləğv etmək hüququna malik idi. Bunun üçün onun “**ve-to**”^{*} sözünü deməsi kifayət idi. Xalq tribununun öldürmək ən ağır cinayət sayılırdı.

Patrisilərlə plebeylər arasında 200 ildən çox (e.ə. 509—265-ci illər) davam edən mübarizədən sonra plebeylər Romanın tamhüquqlu vətəndaşları oldular. Hər bir Roma vətəndaşı istədiyi vəzifəni tuta bilərdi. Vəzifəyə görə əməkhaqqı verilmədiyi üçün yoxsullar vəzifə tutmaq istəmirdilər.

Bu dövrdə Romanın ordusu *legionlardan*^{*} təşkil olunmuşdu. Legionun əsas gücü ağır silahlı piyadalardan ibarət idi. Onlar nizə və qılıncı silahlanırdı, zirehli paltar geyinirdilər. Süvari qoşun hissələri piyadaları cinahlardan qoruyur, qaçan düşməni təqib edirdilər.

Güclənmiş romalılar Cənubi İtaliya-dakı yunan şəhərlərini də tutaraq yarımadanın bütün ərazisinə sahib oldular.

Roma döyüşçüsü

* *Veto* — latın dilində “qadağan edirəm” deməkdir.

* *Legion* — qoşun hissəsi

Onlar tabe etdikləri tayfaları “*Parçala və hökmranlıq et!*” siyasəti yürüdərək idarə edirdilər.

Bütün İtaliyanı tutduqdan sonra Roma Siciliya adasını da ələ keçirmək istədi. Bu adanı Şimali Afrikada yerləşən güclü Karfagen dövləti də işğal etməyə çalışırdı. Buna görə də Karfagenlə Roma arasında fasilələrlə davam edən müharibələr baş verdi. Romalılar karfagenliləri *punlar* adlandırdıqlarına görə bu müharibə tarixə *Pun müharibələri* adı ilə daxil oldu.

Pun müharibələrinin gedişində Sardiniya, Korsika adaları Roma tərəfindən işğal olundu. Karfagen şəhəri tamam dağıdılıb yandırıldı. Roma senatının qərarı ilə Karfagen Romanın əyaləti elan edildi.

E.ə. 146-cı ildə Yunanıstan da Romanın itaəti altına düşdü. Şəhərlər ələ keçirildikdən sonra qalib sərkərdə qarət üçün onu döyüşçü-

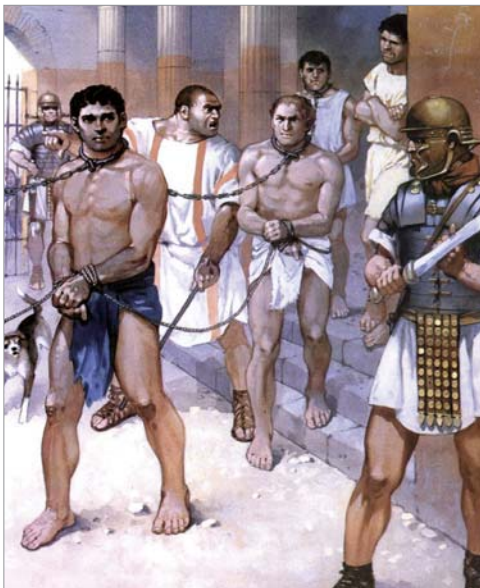
Roma ordusunun işğal etdiyi torpaqları müəyyənləşdirin.

Karfagen şəhəri

Triumf

Romada qul bazarı

*Romada qullara
münasibəti təsvir
edin.*

lərin ixtiyarına buraxırdı. Qənimətin bir hissəsi Roma xəzinəsinə verilirdi. Qalib sərkərdə **triumfla*** dörd ağ at qoşulmuş arabada Romaya daxil oldu. İşğal olunmuş əraziləri canişinlər idarə edirdi.

Romada qulların vəziyyəti.

Hərbi əsirlər və işğal olunmuş ərazilərin dinc əhalisi qul edilib satılırdı. Romalılar qulları "*danışan əmək alətləri*" adlandırırdılar. Ən böyük qul bazarı Egey dənizindəki Delos adasında yerləşirdi.

Romada e.ə. III əsrdən başlayaraq **qladiator*** döyüşləri keçirilirdi. Çevik və güclü qullara xüsusi məktəblərdə silah işlətməyi öyrədir, onları bir-biri ilə vuruşmağa məcbur edirdilər. Belə qulları *qladiator* adlandırırdılar. Bayramlarda **arenada*** qladiatorlar arasında döyüşlər keçirilirdi. Məğlub edilən, lakin sağ qalan qladiatorun taleyi tamaşaçılardan asılı idi. Onlar baş barmaqlarını qaldırırdılarsa, məğlub olan qladiator sağ qalırdı. Baş barmaqlarını aşağı saldıqda isə o, qalib gələn qladiator tərəfindən öldürülürdü.

* **Triumf** — zəfər, qalib sərkərdə öz qoşunu, ələ keçirdiyi qənimətlər və əsirlərlə birlikdə 4 ağ at qoşulmuş araba ilə zəfər tağının altından keçir.

* **Qladiator** — latınca "qladius" sözündən olub, qılınc deməkdir.

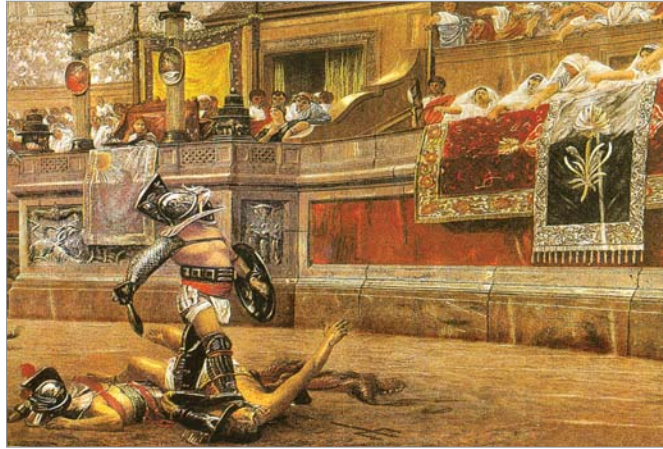
* **Arena** — qumla örtülmüş mərkəzi döyüş meydanı

Xalq tribunları.

E.ə. 133-cü ildə xalq yığıncağı Qrakk qaradaşlarından *Tiberini* xalq tribunu seçdi. O, yeni torpaq qanunu təklif etdi. Çünki Romada kəndlilərin çoxu torpaqsız idi. Tiberi təklif edirdi ki, varlı romalıların istifadə etdiyi torpaqların ölçüsünə məhdudiyyət qoyulsun. Bu ölçü qanunla müəyyən edilsin. Qalan torpaqlar isə yoxsullara paylansın və həmişəlik onların ixtiyarına verilsin. Bu torpaqların satılıb-alınması qanunla qadağan edilsin. Senat bu təklifi qəbul etmədi. Buna baxmayaraq, Tiberinin çağırdığı xalq yığıncağı torpaq qanununu qəbul etdi. Onun başçılığı altında artıq torpaqlar alınmağa və yoxsullara paylanmağa başlandı.

Tiberinin düşmənləri ona böhtan atıb dedilər ki, guya o, padşah olmaq istəyir. Bu böhtandan istifadə edən senatorlar Tiberini və onun tərəfdarlarını öldürüb Tibr çayına atdılar.

E.ə. 123-cü ildə Tiberinin qardaşı *Qay Qrakk* xalq tribunu seçildi. O da torpaqların yoxsullara paylanmasını davam etdirdi. Qayın təşəbbüsü ilə yoxsul kəndlilərə dövlət anbarlarından ucuz qiymətə taxıl verildi. Qayın yoxsullara bu qədər səxavət göstərməsi senatın xoşuna gəlmədi. Romaya qoşun yeridildi. Küçə döyüşlərində Qayın çoxlu tərəfdarı öl-

Qladiator döyüşləri

Tiberi və Qay Qrakk qardaşları

Xalq tribunları və Roma kəndliləri arasında münasibətləri izah edin.

Tiberi Qraksın xalq yığıncağında çıxışı

*Romada qulların
üşyanını təsvir edin.*

torpaqlarını satın almağa başladılar.

Spartak üsyanı. E.ə. 74-cü ildə *Kapuya* şəhərindəki qladiator məktəbində qullar qiyam qaldırdılar. 78 nəfər qul qaçaraq *Vezuvi* dağının zirvəsində düşərgə saldı. Üsyana *Spartak* başçılıq edirdi. Ətraf malikanələrin qulları da Spartaka qoşuldular. Onlar Kapu-

yadan göndərilmiş hərbi dəstəni məğlub edərək xeyli silah ələ keçirdilər.

Senatın göndərdiyi qoşun *Vezuvini* mühasirəyə aldı. Lakin üsyançılar üzüm tənəklərindən hördükləri nərdivanlarla gecə ikən sıldırım qayadan enərək romalıların üzərinə atıldılar və onları darmadağın etdilər.

Senat üsyançılara qarşı yeni böyük ordu göndərdi. Ordunun komandanı *Krass* idi. O, üsyançıların yolunu kəsib onları tələyə saldı. Spartak üsyançılara “*acın-*

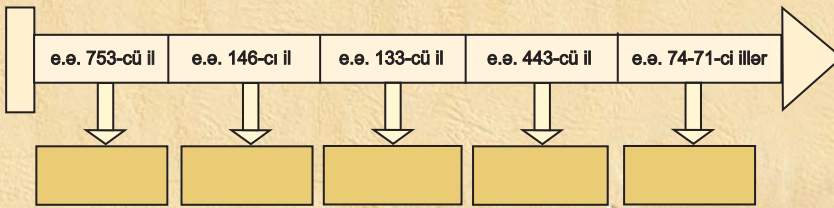
Üsyançı qulların
Vezuvi dağından enməsi

dan ölməkdənsə, qılınc zərbəsindən ölmək daha yaxşıdır” sözləri ilə müraciət etdi və onları Krassın istehkamları üzərinə hücumu apardı.

E.ə. 71-ci ildə Roma qoşunları ilə son döyüşdə Spartak həlak oldu. Krassın və onun köməyinə yetişən Pompeyin qoşunları üsyançıları darmadağın etdi. Romalılar Kapuyadan Romaya gedən yol boyunca 6 min qulu çarlığa çəkildilər.

1. Patrisi və plebeylərin sosial vəziyyətini müqayisə edin.
2. Xalq tribunlarının hansı hüquqlara malik olduğunu müəyyən edin.
3. Pun müharibələrinin nəticəsi nə oldu?
4. Qüdrətli Roma dövlətinin tutduğu torpaqları xəritədə göstərin.
5. Tiberi və Qay Qrakx qardaşlarının fəaliyyətini dəyərləndirin.
6. Spartak üsyanının başvermə səbəbini və nəticəsini izah edin.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Roma Respublikasının idarə olunması” haqqında təqdimat hazırlayın.

22. RESPUBLİKANIN SONU. ROMA İMPERİYASININ YARANMASI VƏ SÜQUTU

*Diktator, kolonlar, vandallar, german tayfaları,
Mark Trayan*

Yuli Sezar

Yuli Sezarın Romada hakimiyyətə gəlməsini şərh edin.

Yuli Sezar və onun Romada hakimiyyəti zəbt etməsi. Spartak üsyanı yatırıldıqdan sonra Romada hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Mübarizə sərkərdələr Krass, Pompey və Yuli Sezar arasında gedirdi. Konsulluq müddəti bitdikdən sonra Yuli Sezar **Qalliya*** əyalətinə canişin təyin edildi. O, Romada hakimiyyəti ələ keçirmək istəyirdi. E.ə. 49-cu ildə Sezarın qoşunları Roma üzərinə hərəkət etdi. Sezarı ya Roma üzərində hakimiyyət, ya da rüsvayçı qətl gözləyirdi. O, “*Püşk atılmışdır!*” deyib, irəlilədi. Sezara qarşı hərəkət edən senat qoşunlarına Pompey başçılıq edirdi. Sezar hücum zamanı o qədər cəld hərəkət etdi ki, Pompeyin müdafiəni təşkil etməyə zamanı olmadı. Sezarın qoşunları müqavimətə belə rast gəlmədən Romanı və bütün İtaliyanı tutdu.

Pompeyin ordusunu darmadağın edildi. Sezarla Pompeyin tərəfdarları arasında gedən vuruşmalar Romada **vətəndaş müharibəsi*** adlandırıldı. Senat əlacsız qalıb Sezarı ömürlük **diktator*** elan etdi. Metal pullar üzərində

* **Qalliya** — e.ə. I əsrdə fransız xalqının soyunu təşkil edən qalların adı ilə yaşadıqları ərazi Qalliya adlanırdı.

* **Vətəndaş müharibəsi** — bir ölkənin vətəndaşları arasında gedən silahlı mübarizə

* **Diktator** — dövləti idarə etməkdə qeyri-məhdud hüquqa malik olan şəxs

onun şəkli həkk olunur, heykəlləri tanrıların heykəlləri ilə yanaşı qoyulurdu. Sezarın təkbaşına hakimiyyəti uzun sürmədi. E.ə. 44-cü ildə senatın iclası zamanı respublika tərəfdarları Sezara qəsd təşkil etdilər. Qəsdə Brut başçılıq edirdi. Sezara 23 xəncər zərbəsi vurularaq öldürüldü.

Sezarın köməkçisi *Antoni* və varisi *Oktavian* respublikaçılara qarşı çıxdılar. Oktavian Sezarın qohumu idi. Sezar onu özünün varisi elan etmişdi.

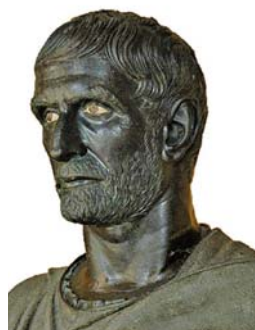
Antoni və Oktavian qüvvələrini birləşdirib respublikaçıları məğlub etdilər.

Qaliblər Roma dövlətinin idarə işlərini öz aralarında bölüşdürdülər. Antoni Roma dövlətinin şərq əyalətlərini, Oktavian isə qərb əyalətlərini idarə edirdi. Antoni və Oktavian arasında rəqabət var idi. Sonda bu da müharibə ilə nəticələndi.

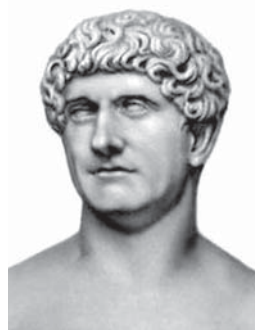
Antoni ilə Oktavian arasında həlledici döyüş oldu. Bu döyüşdə Antoni məğlubiyyətə uğradı. O, yaşadığı İskəndəriyyə şəhərinə qayıtdı. E.ə. 30-cu ildə Oktavianın qoşunları İskəndəriyyəni tutdular. Misir Romanın əyalətinə çevrildi. Oktavian Romanın şərq və qərb əyalətlərinin tək hakimi oldu. Senat Oktaviana *Avqust* (müqəddəs) fəxri adını verdi.

Oktavian Avqustun dövründən etibarən Roma dövləti *imperiya* adlanmağa başladı.

Mark Trayanın dövründə Romanın ərazisi daha da genişləndi. Trayan Qara dənizlə Adriatik dənizi arasındakı torpaqları, Mesopotamiyanı, Kiçik Asiyada Kilikiyanı, Ərəbistan yarımadasında bir çox əraziləri işğal etdi.

Brut

Antoni

Oktavian
Avqust

ROMA İMPERİYASI

Konstantin

Romada təsərrüfatı inkişaf etdir-mək məqsədilə qul-darların hansı ad-dımı atdıqlarını müəyyən edin.

O, Parfiyaya da yürüş etdi və onun paytaxtı Ktesifonu tutdu, lakin işğal olunmuş ərazilərdə baş verən üsyanlar onu geri qayıtmağa məcbur etdi. Beləliklə, Trayan Parfiyanın fəthini başa çatdırı bilmədi.

Quldarlıq təsərrüfatının tənəzzülü. Roma təsərrüfatı inkişaf edirdi. Su dəyirmanları, çoxgavahınlı kətan, yeni biçin alətləri ixtira olundu. Quldarlıq texnikasının inkişafını ləngidirdi. Qulların öz əməklərinə marağı az idi. *Öz əməklərinin nəticəsinə maraqlı olsunlar deyə* bəzi quldarlar öz torpaqlarını kiçik sahələrə bölərək qullara və *azad kəndlilərə icarəyə verirdilər*. Belə icarədarlara “daxmal qullar” və **kolonlar*** deyilirdi. Onlar məhsulun bir hissəsini özlərində saxlayırdılar. Ko-

Romanın süqutu

* **Kolonlar** — latınca “kolonus” sözündən olub, əkinçi deməkdir.

lonlardan fərqli olaraq, “daxmalı qullar” azad deyildilər. II əsrdə Roma imperatoru qulların öldürülməsini qadağan etmişdi.

Roma imperiyasının parçalanması. 330-cu ildə imperator Konstantinin təşəbbüsü ilə paytaxt qədim yunan şəhəri *Vizantiyə* (Bizansa) köçürüldü. Yeni paytaxt *Konstantinopol* adlandı.

395-ci ildə Roma imperatoru imperiyanı iki oğlu arasında bölüşdürdü. Beləliklə, paytaxtı Konstantinopol olan *Şərqi Roma* (Bizans) və paytaxtı Roma şəhəri olan *Qərbi Roma* imperiyaları yarandı. Bütün İtaliya, Avropanın və Afrikanın qərbi Qərbi Roma imperiyasının hakimiyyəti altında qaldı. Şərqi Roma imperiyasına isə Balkan yarımadası, Misir, Romanın Asiyadakı torpaqları daxil oldu. Artıq zəifləmiş Qərbi Roma imperiyasına V əsrin əvvəlində german tayfaları olan *qotlar*, *vandallar* hücum etdilər. V əsrin ortalarında isə *hunlar* Romaya yürüş etdilər. Roma papası hunların başçısı *Attiladan* (Atilla) Romanı öz himayəsi altına almasını xahiş etdi. Attila bu təklifi qəbul edib, ordusunu geri çəkdi.

Qərbi Roma imperiyasının süqutu. Vandallar bir sıra Avropa ölkələrini tutaraq, oradan Afrikaya köç etmiş, Romanın Afrikadakı əyalətində *Vandal krallığı* yaratmışdılar. 455-ci ildə vandallar Afrikadan İtaliyaya keçib asanlıqla Roma şəhərini tutdular. On minlərlə romalı öldürüldü və qul edildi. Vandallar heykəlləri sındırır, kitabları məhv edir, evləri yandırırdılar. Onların törətdikləri da-

Qərbi və Şərqi Roma imperiyasına daxil olan əraziləri müasir xəritədə müəyyən edin.

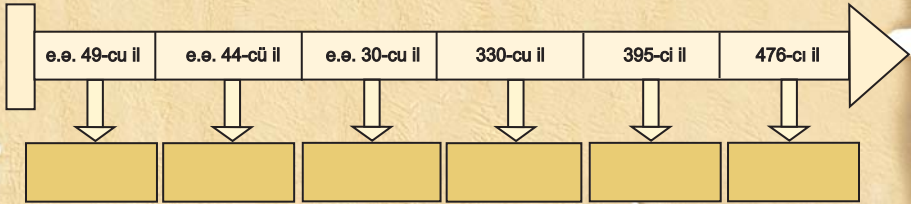
“Vandallar Romada” adlı təqdimat hazırlayın.

ğıntılar o qədər dəhşətli idi ki, o vaxtdan “*vandal*” sözü vəhşi, qəddar adamlara aid edilir.

476-cı ildə german tayfaları Qərbi Roma imperatorunu taxtdan saldılar. Qərbi Roma imperiyası süqut etdi. Qərbi Roma imperiyasının süqut etdiyi il həm də qədim dünya tarixinin sonu hesab olunur.

1. Romada vətəndaş müharibəsinin nəticəsini şərh edin.
2. Misirin Romanın əyalətinə çevrilməsi səbəbini izah edin.
3. Romanın imperiya adlandırıldığı dövrü müəyyən edin.
4. “Daxmalı qullar” və “kolonlar”ın vəziyyətini müqayisə edin.
5. German tayfalarının Qərbi Romaya hücumunun nəticələrini söyləyin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Qüdrətli Roma imperiyası hansı səbəbdən zəiflədi və parçalandı?” müxtəlif mənbələrdən əlavə məlumat toplayın.

23. QƏDİM ROMA MƏDƏNİYYƏTİ

Kolizey amfiteatrı, triumph, xristianlıq, Panteon

Roma şəhəri eramızın ilk əsrlərində. Roma qüdrətli dövlətə çevrildikdən sonra onun paytaxtı Roma şəhəri Aralıq dənizi sahillərində ən iri şəhər oldu.

İmperatorlar şəhərin **forum*** adlanan mərkəzi meydanında və onun ətrafında abidələr ucaldır, möhtəşəm məbədlər və başqa ictimai binalar tikdirirdilər.

Romanın ən əzəmətli binalarından biri **Kolizey amfiteatrı*** idi. Kolizeydə qladiator döyüşləri keçirilir və teatr tamaşaları göstərilirdi.

Şəhərin ən gözəl memarlıq abidələrindən biri də **Panteon*** idi.

İmperator Trayanın şərəfinə Romada təqribən 40 metr hündürlüyündə sütun ucaldılmışdı. Sütuna lent kimi sarıyan mərmər **relyefdə*** imperatorun hərbi yürüşü və döyüş səhnələri təsvir edilmişdir. Sütunun zirvəsində isə Trayanın heykəli qoyulmuşdur.

Panteonun xarici və daxili görünüşü

Kolizey amfiteatrı

* **Forum** — mərkəzi meydan

* **Kolizey amfiteatrı** — latınca “kolosseus” sözündən olub, böyük, iri, **amfiteatr** — tamaşagah deməkdir.

* **Panteon** — bütün tanrıların məbədi deməkdir.

* **Relyef** — qabarıq təsvir

Romada
imperator Trayanın
şərəfinə ucaldılmış
sütun

*Roma memarlı-
ğının xüsusiyyətlə-
rini müəyyənleş-
dirin.*

Romada *zəfər tağları* ən çox yayılmış me-
marlıq abidələri idi. Təntənəli günlərdə impe-
ratorlar bu tağların altından keçirdilər.

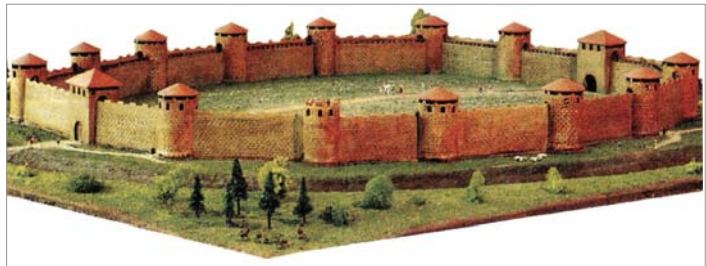
Romanı “Əbədi qızıl şəhər” və ya sadəcə
“Şəhər” adlandırırdılar.

Şəhərlərdə isti və soyuq hovuzları olan
termlər* – hamamlar tikilirdi. Termlərdə is-
tirahət zalları və kitabxanalar da var idi.

İmperator Avqustun əmri ilə Romanın ət-
rafında göl yaradılmışdı. Burada dəniz döyü-
şü tamaşaları göstərilirdi. Sirk, cıdır mey-
danı tikilmişdi. Cıdır meydanında at yarışları
keçirilirdi.

Roma müəllifləri tragediya və komediyalar
tamaşaya qoyurdular. Qladiator döyüşləri və
döyüş arabalarının ötürməsi romalılar üçün
çox maraqlı olurdu.

Qədim Roma incəsənəti. Qədim Romada
təsviri sənət, heykəltəraşlıq və bədii sənət
inkışaf etmişdi. Romalılar yunan və Şərq
memarlıq üsullarından geniş istifadə edirdilər.
Roma memarları *betonu* ixtira etdilər. Onlar
tağşəkilli örtüklər (arkalar) və günbəzlər tik-
məyi bacarırdılar.

Romanın qala istehkamları

* **Term** – yunanca “termos” sözündən olub, isti deməkdir.

Roma heykəltəraşları yunanlardan çox şey öyrənmişdilər. Yunan heykəllərindən fərqli olaraq romalıların yaratdığı heykəllər insanın həm xarici görünüşünü dəqiq təsvir edir, həm də onların xarakterini açıb göstərirdi.

Konstantinin dövründə inşa olunmuş zəfər tağı

Öküzbaşı riton

Roma poeziyası və elm. E.ə. I əsr və bizim eramızın I əsrinin başlanğıcını Roma poeziyasının “qızıl dövrü” adlandırırlar. Bu dövrdə şairlər Vergili və Lukretsi yaşayıb-yaratmışlar.

Romalıların yaratdığı latın əlifbasından indi də bir çox xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı istifadə edir.

Bu gün elmdə bitkilərin və heyvanların latın dilindəki adlarından istifadə olunur. Xəstəliklərin və dərmanların da adı latıncadır.

“Əbədi qızıl şəhər” ifadəsini izah edin.

Roma memarlarının yunan və Şərq memarlığından nələri mənimsədiklərini müəyyənləşdirin.

Romada məktəb

Romada cərrahiyyə alətləri

Antik dövrdə elm, ədəbiyyat və yazıda qazanılan uğurları müəyyən edin.

Xristianlığın Fələstində meydana gəlməsi səbəbini söyləyin.

Romada Sezar dövründə tətbiq edilən təqvimdən müəyyən dəyişikliklərlə indi də istifadə olunur. Ayların latın adı da saxlanmışdır: sentyabr — “yeddiinci”, dekabr — “onuncu” (Romada il mart ayında başlanırdı) deməkdir. İyul Yuli Sezarın şərəfinə, sonrakı ay isə Avqustun şərəfinə adlanmışdır. **Antik*** mədəniyyət Avropa ölkələrinin mədəni inkişafı üçün əsas olmuşdur.

Xristianlığın yaranması. I əsrdə Fələstində dünya dinlərindən biri olan xristianlıq meydana gəldi. Romalılara görə, xristianlığın peyğəmbəri *İsanın* nitqləri Fələstində Roma hakimiyyətini sarsıtmağa yönəlmişdi. Ona görə də İsanı tutdular və ağacdən düzəldilmiş xaç üzərində çarmıxa çəktilər.

Xristianlar icmalarda birləşir, birlikdə ibadət edir, öz bayramlarını keçirirdilər. Vahid tanrını tanıdıqlarına, imperatorlara sitayiş et-

İlk xristianların gizli toplantısı

* **Antik** — “antikvus” sözündən olub, qədim deməkdir.

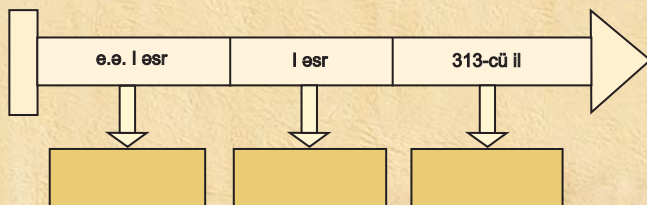
məkdən boyun qaçırdıqlarına görə Romanın hakim dairələri onların yığıncaqlarını qadağan edirdi.

Xristian icmalarını birləşdirən və **yepiskoplar*** tərəfindən idarə olunan xristian təşkilatı yarandı. Onu *kilsə* adlandırırdılar.

313-cü ildə imperator Konstantin xristianlara açıq ibadət etməyə və məbədlər tikməyə icazə verdi. Konstantin ölümqabağı özü də xristianlığı qəbul etdi.

1. Romada zəfər tağlarının qürur yeri olduğunu müəyyən edin.
2. Romalıların ixtiralarını dəyərləndirin.
3. Latın əlifbasından hansı xalqların istifadə etdiyini müəyyənə bilərsiniz.
4. Roma təqvimi ilə müasir təqvimimizi müqayisə edin.
5. Xristianlığın səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah edin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Roma dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nə verdi?” mövzusunda esse yazın.

* **Yepiskop** — yunanca nəzarətçi deməkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. **Allahverdiyev S., Haqverdiyev Ə.** Türk dünyası xalqlarının tarixi. Bakı, 1996.
2. **Göyüşov R.** Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1983.
3. **Eberhard V.** Çin Tarihi. Ankara, 1987.
4. **Həsənov Y.** Qədim Roma tarixi. Bakı, 1968.
5. **Qeybullayev Q.** Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
6. **Qüdrətov D.** Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2000.
7. **Mustafazadə T.** Ümumi tarix. I hissə. Bakı, 1995.
8. **Nehri C.** Ümumdünya tarixinə bir nəzər. Bakı, 1990.
9. **Özdək Rafiq.** Türkün qızıl kitabı. I hissə. Bakı, 1991.
10. **Plutarx.** İskəndər Zülqərneyn. Bakı, 1989.
11. **Kramer S.N.** Tarih Sumer de Başlar. İstanbul. 2002.
12. **Zaur Həsənov.** Çar Skiflər. Bakı, 2005.

Rus dilində

1. **Алиев В.Г.** Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, 1991.
2. **Алиев И.** История Мидии. Баку, 1960.
3. **Арриан Ф.** Поход Александра. Москва, 1962.
4. **Белявский В.А.** Вавилон легендарный и Вавилон исторический. Москва, 1971.
5. **Бонгард – Левин Г., Ильин Г.** Индия в древности. Москва, 1985.
6. **Бурасин А.А., Годер Г.И., Свенцицкая И.С.** История древнего мира. Москва, 1999.
7. **Гумилев Л.Н.** Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1990.
8. **Дмитриева Н.А., Виноградова И.А.** Искусство древнего мира. Москва, 1986.
9. **Дьяконов И.** Очерк истории Древнего Ирана. Москва, 1961.

10. **Коровкин Ф.И.** История древнего мира – 5. Москва, “Просвещение”, 1988.
11. **Крамер Н.** История начинается в Шумере. Москва, 1965.
12. **Парандовский Я.** Верования и легенды греков и римлян. Москва, 1958.
13. **Редер Д.Г., Черкасова Е.А.** История древнего мира. В 2-х томах. Том I. Москва, 1979.
14. **Рубинштейн Р.** Загадки пирамид. Москва, 1966.
15. **Садаев Д.** История Древней Ассирии. Москва, 1979.
16. **Семенов С.А.** Развитие техники в каменном веке. Ленинград, 1968.
17. **Сергеенко М.** Ремесленники Древнего Рима. Москва, 1968.
18. **Семенов С.А.** Происхождение земледелия. Ленинград, 1974.
19. **Чизхолм Д.** Мировая история в датах. Москва, 1999.
20. **Энн Миллард.** Атлас древнего мира. Лондон, 1974.
21. Всемирная история. В 24-х томах. Том I. Москва, 1996.
22. История Древнего Востока. Москва, 1979.
23. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х томах. Москва, 1980; 1982.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

ÜMUMİ TARİX 6

Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün

Ümumi tarix fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Vəli Hüseyn oğlu Əliyev
İlyas Atababa oğlu Babayev
Aidə Əkbər qızı Məmmədova

Redaktor

Gülər Mehdiyeva

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizaynerlər

Səadət Quluzadə, Zəhid Məmmədov

Korrektor

Mətanət Kərimova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (qrif nömrəsi: _____)

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 7,83. Fiziki çap vərəqi 9,0. Formatı 70x100¹/₁₆.

Kəsimdən sonra ölçüsü: 165x240. Səhifə sayı 144.

Şriftin adı və ölçüsü: jurnal qarnituru, 10-12 pt. Ofset kağızı. Ofset çapı.

Sifariş . Tiraj . Pulsuz. Bakı–2021.

Əlyazmanın yığma verildiyi və çapa imzalandığı tarix: _____

Nəşriyyat:

“Aspoliqraf LTD” MMC

(Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 151)

Çap məhsulunu istehsal edən:

LAYIHƏ

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

LAYIHƏ